

SADRU'L-İSLÂM DÖNEMİNDE HİTABET TÜRLERİ VE TEMEL ÖZELLİKLERİ*

Nesim SÖNMEZ**

Öz

Bu makalede, Sadru'l-İslâm Döneminde bir edebî tür olarak hitabetin gelişim serüveni geniş bir perspektifte incelenmektedir. Makalede ilkönce siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan Sadru'l-İslâm Döneminin genel özellikleri hakkında bilgi verilmekte, daha sonra edebî bir tür olarak hitabetin bu dönemdeki tarihi seyri içerisinde gelişimini, hitabeti gerektiren unsurları, hitabetin sunumu ve hatiplerin statüleri ele alınmaktadır.

Bu alandaki çalışmamıza kaynak olarak Arap edebiyatı alanında yazılmış eski kaynaklara ve modern dönemde konuyla ilgili olarak yazılmış eserlere başvurulmuştur. Ayrıca bu makale “Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet” adlı doktora tezimizin ikinci bölümünden istifade edilerek yazılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı, Hitabet, Sadru'l-İslâm, Nesir, Hutbe

GENRES AND THE MAIN ASPECTS OF RHETORIC ART IN THE TERM OF SADRU'L-ISLAM

Abstract

In this article, the adventure of development of rhetoric as a literary genre is studied in a broad perspective. In the first part of the article, information about the general characteristics of the sadru'l-islamic period is given in political, social and economical terms. Subsequently, as a literary genre, the development of the rhetoric in this historical period, the elements required for its ancestry, the presentation of the ancestor and the statues of the hatips are scrutinized.

As the source of this work in this field, old sources written in the field of Arabic literature and works written about the subject in the modern period are referred. Furthermore, the article was written with the assistance of the first part of my doctoral thesis titled as “Rhetoric in the period of the Jahilliyah and Sadru'l-Islamic period”

Keywords: Arabic literature, sadru'l-islamic, technical prose, rhetoric

Giriş

Arapların, Cahiliye Dönemi'nde kabilecilik, asabiyet ve putlara tapmak gibi sahip oldukları ve değer verdikleri birtakım inançları ve adetleri vardı. Arap yarım

---

Makale gönderim tarihi: 05.10.2017, kabul tarihi: 26.03.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.341916

* Bu makale “Cahiliye Döneminde ve Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet” adlı doktora tezimizin ikinci bölümünden istifade edilerek yazılmıştır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü nesimsonmez@gmail.com

adasında yaşayan kabileler ya yerleşik ya da çöl hayatını yaşıyorlardı dolayısıyla ahlaklarının, tabiatlarının, gelenek ve göreneklerinin oluşmasında yaşadıkları bu hayat tarzının büyük bir tesiri vardır. Onların, kabileciliğe dayanan anlayışları adeta günümüzün devlet anlayışına benziyordu, örf ve adetleri kanunlarıydı, bireyler bu sistemin birer üyesiydiler. Dolayısıyla Cahiliye toplumu, kabilecilik taassubuna dayalıydı. Onlar için bireyin özgürlüğü değil kabilenin özgürlüğü önemliydi. Kabile içerisinde fikir özgürlüğü yoktu, kabileden menfaat, enaniyet ve bencillik ön plandaydı.

İslamiyet'in gelişi ve yayılmasıyla birlikte Arapların hayatında köklü değişiklikler meydana geldi. Bu yeni din, Cahiliye Döneminde yaşanan hayat tarzını adeta altüst edecek derecede değiştirdi ve onları yeni ilkelere sahip olmaya sevk edip daha önce sahip olmadıkları bir hayat tarzını yaşamalarını kendilerine öğretti. Onlara, İslâm dininin etrafında birleşmelerini, tek olan Allah'a iman etmelerini, kabilecilik ruhundan sıyrılmalarını, ümmet bilincine ulaşmalarını, insanların birbirlerinden mensubu buldukları kabilelerinden dolayı üstün olmadıklarını, üstünlüğün ancak takvada olduğunu öğretti. Kendilerine İslâm'ın şiarı olan günde beş vakit namazı ve Cuma namazını kılmalarını, ramazan ayında oruç tutmalarını, her iki bayram namazını kılmalarını, hac mevsiminde Arafat'ta vakfe yapmalarını, doğru söz söylemelerini birbirlerine zulmetmemelerini, kuvvetin hakta olduğunu ve hakkın kuvvette olmadığını öğretti. Bu şekilde onların fikri, siyasi, sosyal ve ekonomik hayatlarında köklü değişiklikler vücuda getirdi. Şunu da belirtmeliyiz ki Arapların tarihi çok eski zamanlara dayanmaktadır, ancak onlar İslâm dininin gelişiyle yaşadıkları köklü değişiklikleri hiçbir tarihi dönemde yaşamamışlardır.

Bu köklü değişiklikler onların edebî anlayışlarında da birçok değişikliklere sebep olmuştur. Gerek şiirde gerekse nesirde dinin tesiri hemen göze çarpmaktadır. Cahiliye Döneminde şiir, taklide dayalı bir edebî sanattı ve şair, kendisinden öncekileri adeta resmediyordu. Nitekim şairlerin şiir yazacakları konular da sınırlıydı. Yeni bir dinin ortaya çıkmasıyla nesir de kendisini yenileme ve etki alanını genişletme imkânını buldu, gerek içerik gerekse üslûp bakımından değişti.

Fenni nesirde meydana gelen bu değişikliklerden doğal olarak hitabet de etkilendi. Bu dönemde meydana gelen siyasi olaylar, fikir hürriyeti ve cereyan eden hadiselerle hitabet yeni bir merhaleye girdi. Hitabet, Cahiliye döneminde kat ettiği mesafenin kat be kat fazlasını Sadru'l-İslâm Dönemi'nde kat etti. Emeviler dönemini hariç tutarsak, bu dönemde hitabet altın çağını yaşadı.

İslamiyet'in gelişi, Arap hitabetini etkileyen en önemli olaylardan biridir denilebilir. Çünkü insanların yeni dine davet edilmeleri hitabetin etkili bir şekilde kullanılması ile olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v) Mekke'li müşriklere peygamberlik vazifesini anlatırken sık sık hitabeti kullanmıştır. Medine'ye hicretinden sonra da inandığı davayı yaymak, İslamiyet'i anlatmak ve Müslümanlara va'zu nasihatte bulunmak için hep hitabeti kullanmıştır. Hz. Peygamber'den (s.a.v) bu yana hitabet sanatı camilerin minberlerinde cuma ve bayram günlerinde Müslümanlara İslâm'ı anlatmak ve onları irşat etmek için hep kullanılmaktadır.

Hız. Peygamber (s.a.v), İslami davetin yayılması amacıyla civarındaki Arap kabileleriyle yapılacak olan cihada Müslümanları davet ederken, hitabet metodunu sıkça kullanmıştır. Yapılan İslami fetihlerle cihad hutbeleri zirveye ulaşmıştır. Bu

dönemde kendilerine “*al-Kisas*” adı verilen ve Müslümanları müşriklere karşı savaşa teşvik eden hatipler de vardı.¹

Gerek Hz. Peygamber (s.a.v) gerekse ondan sonra gelen halifeler büyük şehirlerde elçiler ve valiler gönderiyorlardı. Gönderilen bu elçiler ve valiler gittikleri yerlerde hutbeler irat ederlerdi. Bu davranış zamanla gelenek haline geldi ve her giden vali gittiği yerdeki insanlara birçok konuda hutbe okurdu.

Hz. Peygamber (s.a.v) vefat edince hilafet konusunda sahabeler ihtilafa düştü, Muhacirlerle Ensar kimin halife olması gerektiği konusunda anlaşmazlığa düştüler.² Her iki grup da halifeliğin kendilerinin hakkı olduğunu iddia ederken düşüncelerini hitabeti kullanarak dile getirdiler. Bu şekilde de İslami dönem ilk defa siyasi hitabet ile tanıştı denilebilir.

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in vefatı ile bazı şahıslar ve kabileler dinden dönmeye (irtidad) başladılar ve en tehlikeli olanı da İslami toplumun içinde iç karışıklıklar ortaya çıktı. Bu türden olayların ortaya çıkmasının sebeplerinden biri de hatiplerin etkili konuşmalarıdır. Araplar eskiden beri etkili ve edebî konuşmalardan etkilenen bir millettir. Nitekim üçüncü halife olan Hz. Osman’ın şehit edilmesi hadisesinde de görüldüğü gibi hitabet etkili bir rol oynamıştır. Hz. Ali’nin halife seçilmesi sırasında da çeşitli ihtilaflar ortaya çıkmıştır, Müslümanlar bazı fırkalara ayrılmış, her fırka halifelik hakkının kendilerinin hakkı olduğunu ifade etmiştir. Bu hadiseler cereyan ederken her fırkanın hatibi kendi taraftarlarını mücadeleye çağırdıkları zaman onları motive edecek etkili hutbeler okumuşlardır. Nitekim gerek tarih kitaplarına gerekse edebiyat tarihi kitaplarına baktığımızda hem Cemal Vak’asında, hem Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen hadiselerde hem de Hz. Ali ile Hariciler arasında meydana gelen olaylarda birçok hutbenin irad edildiğini görmekteyiz.

Bu mücadeleler hitabetin gelişmesine ve ünlü hatiplerin yetişmesine de vesile olmuştur. Hz. Ömer ve Hz. Osman zamanında gerçekleştirilen dış fetihlerde hitabetin gelişmesine ve ilerlemesine sebebiyet vermiştir.

Şunu da söylemek gerekir ki, Sadru'l-İslâm Dönemi’nde fikir ve düşünce hürriyetinin olması da hitabeti olumlu yönde etkilemiştir. Bu dönemde sıradan bir vatandaş, halife ile gerek dini konularda gerek siyasi konularda gerekse hukuki konularda çok rahat bir şekilde münakaşa etme imkânına sahipti. Halifeler, yapmış oldukları icraatların doğruluğunu test etmek için Müslümanlarla çeşitli istişarelerde bulunup aldıkları kararların dinin kurallarıyla çelişmesi halinde kendilerinin uyarılmalarını istemişlerdir. Örneğin, Hz. Ebubekir (r.a.)’un halife seçildikten sonra vermiş olduğu hutbede bunu net bir şekilde görmekteyiz. Müminlerin halifesi Allah’a hamdu sena ettikten sonra sözlerine şöyle devam etmiştir:

---

¹ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabiyyetu fî 'Asrihâ'z-Zehebi*, (2. Bask), Daru'l-Me'ârif, Kahire 1963, s. 30.

² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yayınları, İstanbul, 1993, II, 105-116.

"أيها الناس! إني قد وليت عليكم ولست بخيركم، فإن رأيتُموني على حق فأعينوني، وإن رأيتُموني على باطل فسدّ دوني، أطيعوني ما أطعت الله فيكم، فإذا عصيته فلا طاعة لي عليكم، ألا إنّاقواكم عندي الضعيف حتى أخذ الحق له، وأضعفكم عندي القوي حتى أخذ الحق منه، أقول قولي هذا وأستغفر الله لي ولكم."

"*Ey İnsanlar! Sizin en hayırlınız olmadığım halde size mir seçildim. Öyleyse beni hak üzerine görürseniz, bana yardım ediniz, batıl üzerinde görürseniz beni düzeltiniz. Hakkınızda Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Şayet ona isyan ederseniz sizin de bana itaat etmeniz gerekmez. Benim yanımda en kuvvetliniz, başkasının hakkını ondan alıncaya dek zayıf olanınızdır. Benim yanımda en zayıfınız ise, kendisinin hakkı alınıncaya kadar kuvvetli olanınızdır. Bunu söylüyorum ve Allah'tan kendim ve sizin için bağışlanma diliyorum.*"³

Sadru'l-İslâm dönemindeki hitabetin serüveni ile ilgili olarak detaylı bilgilere et-Taberî'nin Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk, İbn Kesir'in el-Bidâye ve'n-Nihâye, Şevki Dayf'ın el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî, Ahmet Zeki Safvet'in Cemheretu Hutabi'l-'Arab vb. eserlere bakılarak ulaşılabilir.

1. Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet Türleri

Cahiliye Dönemine ait bazı hitabet türlerinin Sadru'l-İslâm Döneminde kaybolduğunu ve bunların yerini yenilerinin aldığını görmekteyiz. Örneğin Cahiliye Döneminin ürünü olan övünme ve yerme hutbeleri Sadru'l-İslâm Dönemi'nde ya tamamen ortadan kalktığı ya da Hz. Peygamber (s.a.v.)'in geldiği dinin kurallarıyla uyumlu hale getirildi. Çünkü bu çeşit hutbeler, Cahiliye asrının ruhunu teşkil eden kabilecilik asabiyeti, soy ve sople iftihar etme ve onların yaptıkları her türlü davranışı onaylamak gibi duygular taşıyordu. İslamiyet gelir gelmez Cahiliye Döneminin ruhuna karşı adeta savaş açtı. Bu yanlış düşüncelerden dolayı kabileler arasında sürekli savaşlar meydana gelmekteydi.

Ancak şunu da ifade etmeliyiz ki İslâm, bu döneme ait yanlış olan bütün adetleri kaldıramamıştır. Ortadan kaldıramadıklarını ıslah etme cihetine gitmiştir. İslâm'ın, hitabet sahasında da bazı düzenlemeler yaptığını görmekteyiz. Yukarıda zikrettiğimiz övünme ve yerme hutbelerinin içeriğini değiştirerek İslami ilkelere uygun bir şekle sokmuştur. Kaynaklarda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kabilelerden kendisine gelen heyetleri kabul ederken kabilelerin hatipleri tarafından övünme hutbelerinin irad edildiğini gösteren rivayetler yer almaktadır. Temîm Oğulları kabilesinden bir heyet Hz. Peygamber (s.a.v.)'i ziyaret ederlerken kabilenin hatibi olan 'Utârid b. Hâcib b. Zurâre'nin övünme türünden bir hutbe okur, buna karşılık da Ensar'dan olan hatip Sâbit b. Kays b. eş-Şemmas da bir övünme hutbesini okur. Karşılıklı okunan bu hutbelere sonra Temîm Oğulları kabilesi İslâm dinine girmeyi kabul eder. Ancak Temîm Okulları'nın Hz. Peygamber (s.a.v.)'in huzuruna saygısızca çıkma davranışları kendilerini çok üzmüştür. Temîm Oğulları, mescitte girdiklerinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hücrelerinin dışından, "Yâ Muhammed, yanımıza çık!" diye yüksek sesle bağırırlar. Onların bu kaba

³ Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I-III, (1. Baskı), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Kahire 1933, I, 180; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II, Sadru'l-İslâm Dönemi*, (1. Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009, s. 216.

davranışları Hz. Peygamberi (s.a.v) çok incitir.⁴ Hz. Peygamber evinden çıkınca, “*Yâ Muhammed! Biz seninle mufâhare etmeye geldik. Bizim şairimize ve hatibimize olan şâhsa söz söylemelerine izin ver.*” dediler. Hz. Peygamber de: “*Ben hatibinize ve şairinize izin verdim, haydi kalkıp başlasın*” buyurur. Bunun üzerine 'Utarid b. Hâcib b. Zurâre de kalkıp hutbesini irad eder. İbnî Hişam'ın naklettiği şekli ile 'Utârid b. Hâcib b. Zurâre'nin hutbesi şu şekildedir:

“Hamd, fazl ve bağışını bize lütfedip bizleri krallar yapan, varlığı ile iyilik yapabildiğimiz muazzam malı bize hediye eden, doğu halkının en şerefli, nüfusça en fazlası, hazırlıkça en kolay olarak yaratan Allah'a aittir. İnsanlar arasında bizim gibi kim vardır? İnsanların başı ve fazilet sahibi olanı biz değil miyiz? Kim bizimle iftihar yarışına girerse bizim iyi taraflarımızı saydığımız gibi onlarda saysınlar. Biz istersek sözü daha da çoğaltırız. Ama bize vereni arttırmaktan utanıyoruz. Ben bu sözü, bizim sözüme eş değer ve bizim işimizden daha üstün bir iş getirmeniz için söyledim.” der ve yerine oturur.

Bu hitap üzerine Peygamberimiz (s.a.v.) Sâbit b. Kays b. eş-Şemmâs'e ye “*kalk adımın hutbesine cevap ver.*” şeklinde emir buyurur. Sâbit de ayağa kalkıp şöyle mukabelede bulunur:

“Yeri ve gökleri yaratan Allah'a Hamd olsun. O, onlarda emrini icra etmiştir, kürsüsü ilmini kuşatmıştır, her şey sadece onun keremi ile olmuştur, sonra bizi krallar yapması yine onun bu kudreti ile olmuştur, yarattıklarının en hayırlısından bir resûl seçti. Onu soyca en mükerrem, sözce en doğru olanı, hasebce en efdal olanı yaptı. Ona kitabını indirdi, yarattıklarına onu emin tayin etti. Böylece O, Allah'ın âlemlerdeki en hayırlısı oldu, sonra insanları imana davet etti, Resûlullâh'a (s.a.v.) kendi kavminin muhacir olanları ve öz akrabaları iman ettiriler. Bunlar asalet yönünden insanların en şerefli, simaca insanların en güzeli, faaliyet bakımından en hayırlısıdır.”

Resûlullâh (s.a.v.) kendilerini davet ettiğinde O'na ilk karşılık veren insanlar oldular. İşte bize, biz Ensar'a gelince biz Allah'ın (dininin yardımcısı olarak) Ensarız, Resûlullâh'ın vezirleriyiz, Allah iman edene kadar insanlarla savaşırız, Allah'a ve onun Resûlune inanan malını ve kanını korur, küfredenlerle de Allah yolunda sonuna kadar savaşırız, onları öldürmek bize pek kolay gelir.

*Sözlerimi arz eder, erkek ve kadın müminler için Allah'a istiğfar ederim, esselâmu aleykum.”*⁵

Sadru'l-İslâm Dönemi'ne ait hutbeleri konu itibariyle dört ana başlık altında incelemek mümkündür. Bunlar dini hutbeler, siyasi hutbeler, sosyal hutbeler ve cihada teşvik hutbeleridir.

⁴ Hucurât Suresinin 49/4. ayetinin bu konu hakkında nazil olduğu rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. tefsir kitaplarındaki bu ayetin tefsirine.

⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, I-XVI, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1879-1965, II, 378; İbnî Hişam, *Sîretu'n-Nebiyî*, nşr. Mustafa es-Sakka ve Diğerleri, I-IV, Beyrut 1971, IV, 242-250; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 163-164; Geniş bilgi için bkz: et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, II, 378, 457; İbn 'Abd Rabbihî, *el-İkdu'l-Ferîd*, I-IV, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, V, 150; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 175-176.

1.1. Dini Hitabet

Dini hutbelerin amacı; İnsanları Allah'ın birliğine davet etmek, onların İslâm'ın emirleri etrafında kenetlenmelerini sağlamak, insanlara vazı nasihatte bulunmak, iyiyi emr etmelerini ve kötülükten sakındırmalarını temin etmek, takva ehli olmak, İslami konularda ihtilafa düşen Müslümanları bir araya getirmek, dinin kurallarına sabretmek ve ilâhi şeriatın kanunlarını hatırlatmak olarak ifade edilebilir.⁶ Başka bir ifadeyle insanların dünyevi ve uhrevi hayatlarını İslâm dininin prensipleri doğrultusunda nasıl düzenlemeleri gerektiği metodunun onlara ifade edilmesidir. Dini hitabetin, kişisel ve sosyal rolünden başka dini bilginin ve ahlaki geleneğin nesilden nesile aktarılmasında da önemli bir faktör olduğu kabul edilmektedir.⁷

Bu itibarla hutbede Allah (c.c.) övülür, O'nun birliği azamet ve yüceliği hatırlatılır, Hz. Muhammed'in (s.a.v) Allah'ın elçisi olduğu ikrar edilir. Müslümanlara, kendilerini Allah'a yaklaştıracak ve cennete girmelerini sağlayacak işleri yapmaları tavsiye edilir. Allah'ın gazabından ve cehennemden kaçınmaları gerektiği hatırlatılır.

Bu hutbe nev'inin benzerlerine Cahiliye Döneminde de rastlamak mümkündür. Kuss b. Sa'ide'nin irad ettiği hutbeler bu çeşit hutbelerin benzerini teşkil etmektedir. Ancak Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki dini hutbeler İslami formata uygun hale getirilmiştir. Bu dönemde dini hutbelerin çeşidi oldukça artmıştır ve adeta İslâm'ın mührüyle mühürlenmiştir.

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde yeni gelenekler de ortaya çıkmıştır. Mesela hatip, minber adı verilen bir kürsünün üstüne çıkıp hutbesini irad etmeye başlamıştır. Sözlükte “yükseldi, yükseltti” anlamlarındaki “ne-be-re” fiilinin kökünden türeyen minber kelimesi “kademe kademe yükselerek çıkılan yer” demektir.⁸

Dini hutbeleri kendi aralarında konu itibarıyla; İslam inancına davet hutbeleri, vaaz ve irşâd hutbeleri, cuma ve bayram hutbeleri, hac mevsimi hutbeleri, yağmur isteme hutbeleri, güneş (kusuf) ve ay (husuf) tutulması hutbeleri şeklinde kısımlara ayırmak mümkündür.

1.2. Siyasi Hitabet

Arap toplumunun Cahiliye dönemindeki temel hayat tarzı, kabile hayatı şeklindeydi. Dolayısıyla onların köklü bir devlet gelenekleri yoktu, siyasi ilişkiler kabilecilik ruhuyla ve soya dayalı ilişkiler şeklinde devam etmekteydi. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde yeni bir devlet nizamıyla tanıştılar ve İslamiyet'le birlikte, idarî ve siyasi hayatı tanımaya başladılar. Bu yeni devletin dini Hz. Peygamber'le gönderilen İslâm dinidir. Kanunları ise yine Hz. Peygamber'e nazil olan Kur'an-ı Kerim'in emirleri çerçevesinde şekillenmektedir. Kurulan yeni devlet ve Allah tarafından gönderilen yeni din; bireylere, kabile mensuplarına ve yabancı devletlere anlatılması gerekiyordu. Buna bağlı olarak siyasi alanda da dil ve

⁶ Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbini, *Muğni'l-Muhtac ila Ma'rifeti Me'ani Elfazı'l-Minhâc*, I-VI, thk. Muhammed Tamir, Şerif Abdullah, Daru Kutubi'l-Arabiyyeti'l-Kubrâ, Mekke, I, 297.

⁷ Armaner, Neda, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*, DİB. Yayınları, (İkinci Baskı), Ankara 1964, s. 18

⁸ *Lisanu'l-'Arab*, “minber maddesi”; ez-Zamahserî, (Carullah Ebu'l-Kasım Muhammed), *Esâsü'l-Belâga, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammei'l-Kitab*, (3. Baskı), Kahire 1985, s. 803.

edebiyat içerisinde hitabetin önemi gittikçe arttı dolayısıyla bu dönemde yeni hatipler yetişti ve bunlar yaptıkları konuşmalarla yeni nizami, halka benimsetme çabası içerisine girdiler.

Genç devletin yönetim ilkelerini, iç ve dış siyasetin kurallarını ve siyasi hitabetin üslûnunu, Hz. Peygamber'in ve onun ashabının irad ettikleri siyasi hutbelerde görmekteyiz.

Hz. Peygamber'in henüz Müslümanlığı kabul etmemiş olan kabilelerle yaptığı görüşmeler, Müslümanlığı kabul etmek için Hz. Peygamberle konuşmaya gelen heyetlerle yapılan görüşmelerde okunan hutbeler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelerin, devlet sistemi ve yönetim anlayışları ile alakalı siyasi konularda halkı aydınlatmak amacıyla okudukları hutbeler, birer siyasi hutbe niteliğindedir. Birçok kableden insanlar gelip Hz. Peygamber'in huzurunda çeşitli konuşmalar yaparlardı. Hz. Peygamber de ashabından hatip olanları kendi adına o insanlara cevap vermeleri için görevlendirdi. Görevlendirdiği hatipler arasında "Hâtîbu'n-nebi" olarak tanınan Sâbit b. Kays b. Şemmâs, Sa'd b. Rebî', Sa'd b. 'Ubâde, Hubâb b. Munzir, Bişr b. 'Amr ve Beşir b. Sa'd'ı saymak mümkündür.⁹

Özellikle Hz. Peygamber'in vefatından sonra hilafet konusu ile ilgili olarak, kimin halife olacağı ve bunun nasıl gerçekleşeceği şeklinde çeşitli münakaşalar cereyan etti. Yine Hz. Peygamber'in vefatı ile ridde hareketi denilen dinden dönme hadiseleri vuku buldu. Önce Hz. Ömer'in daha sonra da Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle büyük kargaşalıklar ve Müslümanlar arasında bölünmeler meydana gelmeye başladı, her grup kendilerinin halifelğe daha layık oldukları iddiasında bulundular. Hz. Ali'nin şehid edilmesiyle İslami gruplar arasında belirgin ayrılıklar ortaya çıktı. Saydığımız bütün bu olaylarda yapılan konuşmaların hepsi siyasi hutbelerin doğmasına ve gelişmesine sebep olmuştur.

Hz. Peygamberin vefatıyla halifenin kim olacağı sorunu meydana geldi. O (s.a.v.), halifelik meselesini hiç kimseye vasiyet etmemiş aksine bu meselenin, kendi aralarında oluşturacakları şûrâ sistemiyle çözmelerini istemişti. Hz. Peygamber vefat ettiği zaman Ensar, Medine de Benû Sa'ide sakifesinde toplanıp kendilerinden olan Hazrec kabilesi reisi Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek istediler.¹⁰ Durumdan haberdar olan bir kısım muhacirler de oraya gidip görüşmelere iştirak ettiler. Bu sırada Hz. Ebubekir orada hazır bulunanlara hutbe okumamış olsaydı belki de Muhacirlerle Ensar arasında çok çetin ihtilaflar meydana gelebilirdi. Hz. Ebubekir irat ettiği hutbede halifelğin Kureyşlilere ait olduğunu, Arapların durum ve vaziyetlerinin ancak Kureyşlilerin başa geçmesiyle kurtuluşa erebileceklerini ifade etmiştir. Ensar'dan Evs kabilesinin iktidara gelmesi durumunda Hazrec kabilesinin kendileriyle rekabet edeceğini, Hazrec kabilesinin iktidara gelmesi halinde de Evs kabilesinin rekabet edeceğini ifade ederek Ensarı uyarmıştır. Hz. Ebubekir'in bu sözleri üzerine Cahiliye asrındaki durumlarını hatırlayıp aralarındaki ilişkilerin kısa bir surede eskiden olduğu gibi düşmanlığa dönüşmesinden korkan Ensar, Hz. Ebubekir'in sözlerini doğru bularak teklifini kabul ettiler. Başta Hz. Ömer olmak üzere orada bulunan ashab, Hz. Ebubekir'e biat ettiler.¹¹ Bilahare Hz. Ömer, peygamberimizin kızı Hz. Fatıma'nın evinde

⁹ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslam Dönemi*, 215.

¹⁰ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 206.

¹¹ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyyr*, IV, 411-416.

toplanan Hz. Ali, Zubeyr b. 'Avvâm ve Haşimoğullarından oluşan gruba, durumun nazikliğini, muhalefet etmenin hiçbir yarar sağlamayacağını, İslâm'ın ve Müslümanların zarar göreceğini anlatan bir hutbe irad etti.¹²

Yapılan görüşmeler neticesinde Hz. Ebubekir halife seçildi. Hz. Ebubekir'in halife seçildikten sonra okuduğu bu hutbe, siyasi içerikli bir hutbedir. Hutbenin metni şöyledir:

"أيها الناس، فإنّي فدوّيت عليكم و لست بخيركم، فإن أحسنت فأعِينوني و إن أسأت فقوموني، أصدق أمانة، والكذب خيانة، والضعيف فيكم قويّ عندي حتى أريح عليه حقه إ شاء الله، والقوي فيكم ضعيف عندي حتى آخذ الحق منه إ شاء الله، لا يدع قوم الجهاد في سبيل الله إلاّ ضربهم الله بالذلّ، ولا تشجيع الفاحشة في قوم قطّ إلاّ عمهم الله بالبلاء، أطيعوني ما أطعت الله ورسوله، فإذا عصبت الله ورسوله فلا طاعة لي عليكم. قوموا الى صلاتكم يرحمكم الله."¹³

"Ey İnsanlar! Sizin en hayırlınız olmadığım halde başınıza geçmiş bulunuyorum. Eğer görevimi hakkıyla yerine getirirsem bana yardım ediniz, şayet yanılırsam bana doğru yolu gösteriniz. Doğruluk emanet, yalan ise ihanettir. İçinizdeki güçsüz, hakkını alıncaya kadar benim nazarımda kuvvetlidir. İçinizdeki güçlü, ondan başkasının hakkını alıncaya kadar da zayıftır. Bir millet, Allah yolunda cihad etmeyi terk ederse zillete düşer. Bir millette kötülük yaygın ve revaçta olursa Allah, o millete belayı musallat eder. Ben, Allah'a ve O'nun peygamberine itaat ettiğim müddetçe siz de bana itaat ediniz. Şayet Allah'a ve O'nun peygamberine isyan edersem bana itaat etmenize gerek yoktur. Hadi namaza kalkınız Allah hepinize merhamet etsin."

Hz. Ebubekir'in irad ettiği bu hutbeyi üslûp bakımından inceleyecek olursak, hutbede cümleler birbirleriyle uyum içerisindedirler ve savunulan fikirler de bir birine bağlıdırlar. Özellikle Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamberin hitabet metodu takip edilmiş ve delil göstermek suretiyle halk ikna edilmeye çalışılmıştır. Dikkat çeken en önemli noktalardan bir tanesi de aynı cümlede ileri sürülen fikrin gerekçesinin ve delilinin peş peşe serdedilmiş olmasıdır. Bu metot da edebî üslûbun önemli özelliklerindedir. Örneğin savaşın terk edilmesinin ardından gelecek perişanlık ve ahlaksızlık neticesinde toplumun bütün katmanlarına yayılacak olan bela ve musibetler; güçlü, zayıf, doğru, yalan örneklerinin art arda geldiği ifadelerde olduğu gibi hutbede hayalî tasavvurlardan ziyade akla ve mantığa hitap eden gerçekler mevcuttur. İlk bakışta Kur'an ve hadislerden iktibasların yapıldığı gözükmemekle beraber içerdiği mana ve fikirler itibariyle Kur'an ve Sünnetin özünü taşımaktadır.

Hz. Ebubekir'in vefatıyla boşalan halifelik makamına seçilen Hz. Ömer minbere çıkıp şu hutbeyi okumuştur:¹⁴

¹² İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyyr*, IV, 411-418.

¹³ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyyre*, II, 661; et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, III, 210; İbn 'Abdi Rabbihî, *el-İkdu'l-ferid*, IV, 150; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l Mısriyye, Kahire 1996, II, 234; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 180; Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye*, Lubnan 2003, s. 93.

¹⁴ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 214; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 212.

“Ey İnsanlar! Sizi yönetmek üzere seçildim. Sizin için sizin en hayırlınız olduğuma, sizin en güçlünüz olduğuma, sizin işleriniz konusunda yerine getirmem gerekenlerde sizin en güçlünüz olduğuma olan umudum olmasaydı, bunu sizin için üstlenmezdim. Oysaki Ömer’e, keder ve üzüntü verici önemli bir iş olarak, sizin hakkınızı nasıl alacağının ve bu hakkı nereye nasıl koyacağının ve sizlerin arasında nasıl dolaşacağının hesabının beklentisi içinde olmak yeter de artar bile. Rabbim yardımcım olsun. Çünkü Ömer, Allah’ın rahmet, yardım ve desteğinin ulaşmadığı takdirde hiçbir güç ve çözüm yoluna güvenmez olmuştur.”

Bu hutbede dini konularla siyasi konular bir arada ve birbiriyle uyumlu bir halde dile getirilmiştir. Hz. Ömer, sorumluluğu üzerine almadan önce siyasi tavrını dile getirmek istemiş, insanlar arasında adaleti ikame edeceğini, öncelikle kendisinin adil olacağını, halkı da adil bir şekilde yöneteceğini ve ciddiyet içerisinde onlarla çalışacağını vurgulamaktadır. Daha sonra omzuna yüklenen bu yükün çok ağır bir yük olduğunun bilincinde olduğunu, bu itibarla Müslüman bir hâkim olduğunu, gerek dünyevi ve gerekse uhrevi işlerle ilgili olarak Müslümanların siyaset işlerinin yürütülmesinden sorumlu olduğunun bilincinde olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı kendisinin Allah’a iltica ettiğini ve dini kaide ve kurallara uyduğunu, Allah’tan yardım istediğini, onun rahmet ve yardımını dilediğini görmekteyiz.

Hatibin, hutbesini Kur’an’dan bazı ayetlerin manalarına dayandığına, sözlerini güzel şekilde dile getirmeye önem verdiğine, ibarelerini birbiriyle uyumlu hale getirdiğine, çeşitli üslup ve cümleler kullandığına şahit olmaktayız. Bütün bunların yanında hatibin, sözünü uzun tutma cihetine gittiğini, dönemin hutbelerinin metodunu koruduğunu yani i’cazlı cümleler kurduğunu, ibarelerini kısa tuttuğunu ve elde etmek istediği amaçlarına ulaşmak istediğini görmekteyiz.

İslâm’ın birinci halifesi olan Hz. Ebubekir vefatından kısa bir süre önce kendisinden sonra Hz. Ömer’in halife seçilmesi için şura heyetine yazılı tavsiyede bulunmuştur. Özel yaşamında disiplinli ve tertipli olan Hz. Ömer, halife seçildikten sonra da bu vasıfları ile halkın üzerinde azami gayret göstermiş, birçok bildiri ve hutbesiyle de izleyeceği siyaseti açıklamıştır. Hilafeti döneminde birçok ülke fethedildiği için meydana gelen olaylar ve çeşitli sorunlar karşısında diğer halifelere kıyasla en fazla bildiri ve hutbelere sahip olan bir şahsiyettir. Hz. Ömer hutbelerinde siyasi ve idari kavramların yanında vaaz ve hikmetli sözlere de yer vermiştir. Nitekim O, hutbelerinin birinde şöyle demektedir:

“Aziz ve Celal sahibi olan Allah, beni sizin başınıza geçirmiş bulunmaktadır. Size en faydalı bir şekilde hizmetin ne olduğunu bilirim. Allah’tan bana yardım edip başarı vermesini, beni bu güne kadar yanlış yapmaktan koruduğu gibi bundan sonra da korumasını ve emrettiği şekilde aranızda eşitlik ve doğrulukla hükmetmeye yardımcı olmasını dilerim. Zira kendisi bana yardımcı olmazsa ben, sıradan bir Müslüman ve güçsüz bir kulum. Başınıza geçmem, Allah’ın inayetiyle huyumda bir değişiklik yapmayacaktır. Şüphe yok ki büyüklük Aziz ve Celal sahibiolan Allah’a mahsustur. Hiçbir kulun büyüklükte payı yoktur. Sakın herhangi biriniz, “Ömer başa geçtiğinden beri değişti” demesin. Ben düşünceli biriyim, kendim için de olsa Hak’tan ayrılmam. Size açıkça beyan ediyorum. Sizden kimin bir ihtiyacı varsa veya bir haksızlığa uğramışsa veyahut benden hoşlanmadığı bir tutum ve davranış görmüşse haber versin. Zira ben de sizin gibi bir insanım. Gizli olsun, açık olsun, ev veya ailenizin içinde veya dışarıda olsun,

takvadan ve kendiniz için bile olsa haktan ayrılmayınız, birbirinizle iyi geçininiz ve birbirinizi bana şikâyete zorlayacak işlerden sakının. Zira hiçbirinizle bu yolda benim dostluğum yoktur. Sevdiğim bir şey varsa o da sizin birbirinizle iyi geçinmenizdir. En çok sıkıldığım ve bana zor gelen şey de birbirinizle çekişmenizdir. Hepiniz, Allah'ın kutsallaştırdığı bir memleketin, ekini de hayvanı da bulunmayan bir toprağın halkısınız. Allah (c.c.) size büyük iyilikler vaat etmiştir. Allah'ın izniyle boynumdaki emanetin çok ağır ve hassas olduğunu biliyorum, büyük bir sorumluluk altındayım, bana yakın olan davaları Allah'ın yardımıyla çözer ve hiç kimseye bırakmam. Benden uzak olan davaları da doğruluk ve eminliklerine inandığım kimselere vererek halledebilirim. Bu ağır emaneti Allah'ın inayetiyle güvenmediğim kişilere bırakmam.”¹⁵

Hutbede, siyasi bildirilerin yanı sıra cümle yapısı itibariyle de manası net olarak anlaşılan kelimelerden oluşan cümleler kullanılmıştır. Tekellüften uzak, akıcı ve tabii bir yapıya sahip olan hutbede, secili lafızlar bulunmadığı gibi edebî sanatlarla da yeteri kadar yer verilmemiştir. Hayali tasvirlerden ziyade gerçek olgular işlenmiş, muhatabı ikna edebilmek için mantık yürütme ve delil getirme cihetine gidilmiştir. Ayrıca hutbede, duygusallıktan ziyade akla ve mantığa hitap eden temel prensiplere yer verilmiştir.¹⁶

Hz. Ali'nin Cemel Vakasından önce Hz. Âişe, Hz. Zubeyr ve Hz. Talha'nın Mekke'den Basra'ya gitmek üzer yolculuğa çıktıklarında halka söylemiş olduğu siyasi içerikli hutbesi şöyledir:

”أيها الناس: إن عائشة سارت إلى البصرة، ومعها طلحة و الزبير، وكل منهما يرى الأمر له دون صاحبه، اما طلحة فابن عمها، وأما الزبير فختنها، والله لو ظفروا بما ارادوا -ولن ينالوا ذلك أبدا - ليضربن أحدهما عنق صاحبه بعد تنازع منهما شديد، والله إن راكبة الجمل الأحمر ما تقطع عقبه ولا تحل عقدة إلا في معصية الله وسخطه، حتى تورد نفسها ومن معها موارد الهلكة، إي والله ليقتلن ثلثهم، وليهرين ثلثهم وليتوين ثلثهم، وإنما التي تنبجها كلاب الحوآب، وإنهما ليعلمان أنهما مخطئان، ورب عالم قتله جهله، ومع علمه لا ينفعه، وحسبنا الله ونعم الوكيل ، فقد قامت الفتنة فيها الفئة الباغية، أين المحتسبون؟ أين المؤمنون؟ مالي ولقريش؟ أما والله لقد قتلتهم فريكل، ولأقتلنهم مفتونين؟ وما لنا إلى عائشة من ذنب إلا أننا أدخلناها في حيزنا، والله لأيقرن الباطل حتى يظهر الحق من خاصرت، فقل لقريش فلتنضح ضجيجه”¹⁷.

“Ey İnsanlar! Aişe, Basra'ya doğru hareket etti, beraberinde de Talha ve Zubeyr vardır. Her ikisi de yönetimin kendisinde olmasını istemektedir, diğerinde değil. Talha, O'nun (Aişe'nin) amcaoğludur, Zubeyr ise Aişe'nin damadı. Allah'a yemin olsun ki, eğer istediklerini elde ederlerse - ki bunu asla başaramayacaklar - aralarında çıkacak büyük mücadelenin neticesinde biri diğerinin boynunu muhakkak vuracaktır. Allah'a yemin olsun ki, Kızıl deveye binen (Aişe), Allah'ın yasakladığı ve öfkesine sebep olan bir iş işlemedikçe ve kendisiyle birlikte beraberindekileri de ölüme götürmedikçe bir yolu kat etmez ve bir düğümü çözmez. Allah'a yemin olsun ki, onların (Aişe, Talha ve Zubeyr ile birlikte hareket edenlerin) üçte biri öldürülecek, üçte biri kaçacak ve üçte biri de tövbe edip

¹⁵ et-Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, IV, 215; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, I, 212- 213.

¹⁶ Muhammed 'Osman 'Ali, *Fi Edebi'l-İslam*, s. Beyrut, 1986, 267-269.

¹⁷ İbn Ebî el-Hadîd ('İzzeddin Abdurrahman b. Heybetillah), *Şerhu Nehcu'l-Belağe*, I-XV, nşr. Ebû Muhammed Fadl İbrahim, Daru'l-Cil, Beyrut 1996, I, 233; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-Arab*, s. 287.

döneceklerdir. Aişe, üzerine el-Hav'eb'deki köpeklerin havladığı biridir.¹⁸ Diğer ikisi (Talha ve Zubeyr) hata işlediklerini elbette bilmektedirler. Ama nice âlimler vardır ki cehaletleri kendilerini helak etmiş, sahip oldukları ilim kendilerine bir fayda sağlamamıştır. Allah bize yeter, o ne güzel vekildir.¹⁹ İçerisinde zalimlerin bulunduğu bir fitne kopmuştur. Peki, yaptıkları şeylerin sevabının Allah'tan bekleyenler nerede? Nerede müminler? Benimle Kureyş'e ne oluyor! Oysa ben onları kâfir oldukları halde öldürmüştüm. Şimdi de onları yoldan çıkmış kimseler oldukları halde öldüreceğim. Bizim Aişe'ye karşı, onu kendi içimize alıp bizden biri olarak kabul etmekten başka günahımız yoktur. Allah'a yemin olsun ki, hak, içinde bulunduğu böğürden çıkıncaya kadar batılı kesip biçeceğim. Artık Kureyş'e söyleyin, şimdiden gürültüsünü koparmaya başlasın.”

Görüldüğü üzere Sadru'l-İslâm dönemi siyasi hutbelerinde hatipler, sadece siyasi konulardan bahsetmemiş, siyasi meselelerin yanında dinî konularda da hem öğüt vermişler hem de çeşitli uyarılarda bulunmuşlardır. Bunun yanında savaş, idare ve yönetim işlerini açıklayarak insanları bilgilendirmişlerdir.

1. 3. Sosyal Hitabet

Her toplumun kendine has ilişkileri, gelenekleri, görenekleri, adetleri ve birbirleriyle olan sosyal bağları vardır. Cahiliye dönemi Arapları arasında da sosyal ilişkiler derin kabilecilik taassubuna dayanmaktaydı. Kabile yaşantısının getirdiği bu taassubiyet, İslamiyet'in gelmesiyle birlikte gittikçe etkisini kaybetmeye başlamış ve yerini, soya sopa değil İslâm kardeşliğine dayanan sosyal ilişkilere bırakmıştır. İslâmî düşüncenin güçlü olması ve buna bağlı olarak da Arap toplumunu değişime teşvik etmesiyle birlikte Arap toplumu, Hz. Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicreti ile birlikte dinî bir toplum olarak kendi hususiyetlerini açığa çıkarmaya başlamıştır. Böylece sosyal hitabet de Arap toplumunun geçiş döneminde yaşadıkları hüznü, kederleri ve sevinçleri içeren bir miras niteliğine bürünmüştür.²⁰

Sosyal hitabet, tek amacı olan bir nesir türü olarak düşünülmemelidir. Zira farklı gayeleri içeren ve birçok çeşidi içinde barındıran bir hitabet türüdür ve her bir çeşidin de kendisine has üslubu vardır. Bu tür hitabetin büyük bir çoğunluğu Cahiliye döneminden İslâmî döneme aktarılıp işlenerek geliştirilmiş, İslâm'ın ruhuyla yoğrulmuş ve kutsal değerleri özüne almıştır. Her ne kadar şekil bakımından Cahiliye dönemi sosyal içerikli hutbeleriyle bir benzerlik gösterse de içerik ve amaç bakımından ciddi bir değişime uğramıştır.²¹ Bu hutbeleri; nikâh hutbeleri, heyetleri karşılama ve tören hutbeleri ile taziye ve tebrik hutbeleri şeklinde kısımlara incelemek mümkündür. Bu türden hutbelere örnek olarak Bila-i Habeş'in irad ettiği hutbe şöyledir:

Bilal-i Habeşi'nin (r.a) kardeşiyle birlikte Leys oğullarına, kardeşi için kız istemeye gittiğinde okumuş olduğu hutbe bu çeşit hutbelerin en kısa olanı olarak

¹⁸ İbn Kesir (Ebu'l Fida İsmail b. Ömer), el-Bidâye ve'n-Nihâye, (Trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, VIII, 232; Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-II Sadru'l-İslâm Dönemi*, 217.

¹⁹ Al-i İmran Sûresi: 3/173.

²⁰ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fi 'Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2007, s. 252.

²¹ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fi Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, s. 253.

zikredilmektedir. Sosyal münasebetler ve insanlar arası ilişkiler için söylenen hutbelerin en güzel örneklerindedir. Bilâl-i Habeş, kızının ailesinin bulunduğu topluluğa girip onlarla selamlaştıktan sonra Allah'a hamd ve senâ ile başladığı hutbesinin metni şöyledir:

"أنا بلال، وهذا أخي، كنا عبدین، فأعتقنا الله تعالى، وكنا ضالین، فهدانا الله تعالى، وكنا فقیرین، فأغنانا الله تعالى، وأنا أخطب إليكم فلانة لأخي فان تنكحوها له فالحمد لله تعالى وإن تردونا فالله أكبر."²²

"Ben Bilal, bu da kardeşim, biz köle idik, Allah Teâlâ bize hürriyetimizi verdi, biz dalalette idik, Allah Teâlâ bize doğru yolu (İslâm'ı) gösterdi, biz fakir idik, Allah Teâlâ bizi zengin etti. Filanı (bayanı) kardeşime istiyorum. Eğer onları evlendirirseniz Allah Teâlâ'ya hamd olsun, şayet vermezseniz, Allah büyüktür".

1.4. Cihada Teşvik Hutbeleri

Cihada Teşvik Hutbeleri çeşidinin benzeri Cahiliye Dönemi Arapları tarafından da bilinmekteydi. Cahiliye Arapları bu tür hutbeleri ya kabileler arasında cereyan eden savaşlarda ya kabile reisinin seçimi meselesinde ya da şan ve şeref konusunda irad ederlerdi.

İslâm gelince toplum hayatında birçok konuda olduğu gibi bu sahada da etkisini göstermiştir. Yapılan fetihlerle beraber Müslümanları Allah yolunda cihada teşvik edecek, onları harekete geçirip heyecanlandırarak ve müşriklerle savaşmaya istekli hale getirecek hatiplere ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla Müslümanlar hitabet sanatını, askerlerini savaşa teşvik etmede ve hamasi duygularını coşturmada bir araç olarak benimsemiş ve kullanmışlardır. Hatipler ve ordu komutanları gerek askerlerini savaşa sokmadan önce gerekse savaş esnasında onlara hitap edip, hitaplarında onların kahramanlık duygularını harekete geçirmek istemişler, cihadın mükâfat ve sevabını, cihat meydanından kaçmanın ne kadar çirkin ve affedilemez bir davranış olduğunu anlatmışlardır. Yapılacak savaşın neticesinde gelecek zaferden sonra elde edilecek ganimetlerin veyahut bu zaferin Müslümanlara sağlayacağı faydaları izah etmişlerdir. Zikretmeye çalıştığımız bu nedenlerden dolayı halifeler ordu komutanlarını seçerken onların iyi bir komutan olmalarının yanında iyi bir hatip olmalarına da dikkat etmişlerdir. Bu çeşit hutbelerde özellikle iki konu üzerinde durulmuştur. Savaş meydanında şehid düşülmesi halinde cennete gitmek, gazi olmaları halinde de çok büyük bir şerefi elde etmek. Bu iki unsurdan da Müslümanların vazgeçmeleri söz konusu değildir. Çünkü şehitlikle ahiret hayatını kazanmak, zafere ulaşmak ise ganimet elde etmek demektir.

Bu dönem fetihleri incelendiğinde hemen hemen hepsinde bu durum göze çarpmaktadır. Ordu komutanları, hitabetin önemini ve etkisini iyi kavradıkları için bizzat kendileri hitap ettikleri gibi zaman zaman etkili konuşan, fesahat ve belagat erbabı şahısları konuşurdukları da olmuştur. Örneğin Sa'd b. Ebi Vakkas, Kadisiye Savaşı'na girmeden önce hitabeti iyi olan ve savaş taktiğini iyi bilen hatiplere konuşmalar yaptırmıştır.²³ Bu hatipler savaş taktiğinin yanında cihadın

²² İbn 'Abdi Rabbihi, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, 235; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, III, 347.

²³ Ömer Ünal, *Sadru'l-İslamda Edebî Çevre*, (Bastırılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 1995, s. 97.

önemini ve yararlarını içeren, savaşa katılanların kahramanlık duygularını harekete geçiren çok etkili hutbeler irad etmişlerdir. Karşılaşılan sıkıntı ve zorluklara karşı metanet ve sabır gösterip korkuya ve endişeye mahal olmadığını, sonuçta şehadetle cennetin kapılarının açılacağını veya zaferle gazi olunacağını belirtmişlerdir. Kadisiye savaşı, Müslümanlar açısından son derece önemli olduğu için Sa'd b. Ebi Vakkas, ordunun moralini yüksek tutmak ve hamasi duygularını harekete geçirmek maksadıyla askerler arasında hitabeti iyi olan Kays b. Hubeyre el-Esedî, 'Âsım b. 'Amr, Rebi' b. el-Bilâd es-Sa'dî ve Riy'i b. 'Amr'ı seçmiş ve onlara Allah yolunda cihadın önemi konusunda konuşmalar yaptırmıştır.²⁴

Cihada teşvik türünden hutbeler üç farklı alanda kendisini göstermiştir. İlk olarak Bedir, Uhud, Hendek ve Tebuk gibi Hz. Peygamber'in savaşlarının cereyan ettiği Hicaz bölgesinde, ardından Ridde hareketlerinin cereyan ettiği Tihâme'den Yemen'e kadar uzanan Arap yarımadasında ve son olarak da fetihlerin geniş bir şekilde yayıldığı Şam, Irak, İran ve Mısır ülkelerinde cihâd için savaşan fetih orduları, komutanlarının hatipliğinde bu tür hutbelerle cesaretlendirilmişlerdir.²⁵

Bu hatipler, böyle bir savaşın Müslümanların gözlerinde büyütmemesi gerektiğini, düşman ordusunun maddi çıkarlar için savaştığını Müslümanlar ise Allah'ın rızası doğrultusunda savaştığını dolayısıyla düşmanın yenilgiye uğrayacağını ifade etmişlerdir.

Birçok savaşta komutanlık yapmış olan Hz. Peygamber'in bu türden çok uzun hutbeleri bulunmamaktadır. Hz. Peygamber daha çok i'caz yoluna gitmiştir. Bedir savaşında insanların karşısına çıkıp onları savaşa teşvik ettiği hutbesi şöyledir:

"والذى نفس محمد بيده، لا يقاتلهم اليوم رجل، في قتل صابرا محتسبا، مقبلا غير مدبر إلا أدخله الجنة."²⁶

"Muhammed'in nefsinin elinde olduğu (Allah'a) yemin ederim ki, bugün onlarla hiç kimse savaşmaz, böylece tedbirini alır, karşılığını ahirette alacak sabırlı bir kimse olarak öldürülür ve Cennet'i kazanır."

Bu hutbe irad edilirken, elindeki hurmaları yiyen Umeyr b. el-Hemmâm, şevkle coşarak *"Benimle cennete girmem arasında sadece düşmanların beni öldürmesi mi var?"* diyerek elindeki hurmaları atmış ve kılıcını alarak ölünceye kadar savaşmıştır.

Hulefâi raşidin döneminde, cihada teşvik türünden hutbelerde icazdan biraz uzaklaşmışsa da tam anlamıyla bir itnâb da görülmemektedir. Raşid halifeler bu tür hutbelerinde, Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in sözlerinden iktibaslar yapmış ve her ikisinin üslûbunu hutbelerinde kullanmışlardır. İslâmî lafızlar ve kısa cümleler bu hutbelerin temel yapılarıdır. Hz. Ebûbekir'in Şam'ın fethi için ordusunu harekete geçirmeden önce irâd ettiği hutbe bu türdendir. O, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salât ve selam getirdikten sonra sözlerine şöyle devam eder:

"ألا وإن في كتاب الله من الثواب على الجهاد في سبيل الله، كما ينبغي للمسلم أن يحب أن يخلص به، هي التجارة التي دل الله عليها، ونجى بها من الخزي، وألحق بها الكرامة في الدنيا والآخرة."²⁷

²⁴ *Fî edebi'l-İslam*, s. 252-254.

²⁵ Gâzi Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fî Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râside*, s. 270.

²⁶ İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebevîyye*, II, 279.

“İyi bilin ki, Allah’ın kitabında, Allah yolunda cihadın sevabı yer almaktadır. Öyleyse Müslüman’ın cihadı teşvik etmesi gerekir. Zira cihâd, Allah’ın yol gösterdiği, onunla insanı zillete düşmekten kurtardığı dünya ve ahirette ikramlara mazhar kıldığı bir ticarettir.”

Bu bağlamda ordunun moral gücünü yükseltmek ve onun hamasi duygularını harekete geçirmek için hatipler tarafından irad edilen birkaç hutbe örneğini daha vermekte fayda vardır kanaatindeyiz. Kays b. Hubeyre el-Esedî sunmuş olduğu hutbesinde şöyle der:

“يا أيها الناس، لمحووا الله علي ما هداكم، و ابء ملاكم بء بءكم، وذكروا آلاء الله، وارغبوا الله في عاداته، فإن الجنة أو الغنمة أمامكم؛ وإنه ليس وراء هذا القصر إلا العراء و الأرض القفر.”²⁸

“Ey İnsanlar! Sizi hidayete kavuşturan ve imtihana tabi tutan Allah’a hamd ediniz ki, size verdiklerini arttırsın. Allah’ın nimetlerini anınız. Onun emirlerine ve prensiplerine uyunuz, önünüzde ya cennet veya ganimet var. O da bu köşkün arkasında değildir, şu çıplak ve çöl arazidedir”.

Âsım b. ‘Amr orduya dönüp şu şekilde hitap eder:

“يا معشر العرب، إنكم اعيان العرب، وقد صمدتم لأعيان من العجم، و إنما تخطرون بالجنة، و يخاطرون بالدنيا، فلا يكون على دنياهم أحطوا منكم على آخرتكم. لا تحلثوا اليوم أمرا تكونون به شيا على العرب غدا.”²⁹

“Ey Arap Topluluğu! Sizler Arapların ileri gelenlerisiniz. Acemlerin (İranlıların) seçkinlerine gönderildiniz. Sizler cennet için kendinizi feda ediyorsunuz. Onlar ise kendilerini dünya için tehlikeye atıyorlar. Onların dünyaya olan hırsları sizin ahirete olan isteğinizden daha fazla olmasın. Arapların, yarın diline dolayip konuşacakları bir olaya bugünden teşebbüs etmeye kalkışmayın.”

Rebi‘ b. el-Bilâd es-Sa‘dî’nin de irad ettiği hutbe şöyledir:

“يا معشر العرب، قاتلوا للذين والدنيا (وسار) عوا إلى ففاق من بكم وجة عضا السوات والأرض أعدت للمتقين)، وإن عظم الشيطان عليكم الأمر، فأذكروا الأخبار عنكم بالمواسم مادام للأخبار أهل.”³⁰

“Ey Arap Topluluğu! Din ve dünya için savaşınız, (Rabbinizin başışına ve takva sahipleri için hazırlanmış olup genişliği gökler ve yer kadar olan cennete koşun.)³¹ Şayet şeytan bu işi sizin gözünüzde büyütüyorsa, mademki olaylardan ibret almak vardır, daha önce geçmiş olan olayları hatırlayın”.

Riy’i b. ‘Amr ise şöyle diyor:

“إن الله قد هداكم للإسلام، وجمعكم به وأرادكم الزيادة، وفي الصبر راحة، فعبدوا أنفسكم الصبر تغادوه، ولا تءدوها الجزع فتعتادوه.”³²

²⁷ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, II, 588; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi’l-Arab*, I, 189.

²⁸ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 353-534.

²⁹ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 534.

³⁰ et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 534.

³¹ Âl-i İmrân Sûresi: 3/133.

³² et-Taberî, *Târîhu’r-Rusul ve’l-Mulûk*, III, 535.

“Allah sizi İslâm’a kavuşturdu. Onunla sizi bir araya getirdi ve sizin (İslâm’da) ileri gitmenizi istedi. Sabırda rahatlık vardır, o halde nefsinizi sabretmeye alıştırmamız ki, o da alışkanlık kazansın, nefsinizi yakınmaya alıştırmayın ki o da onu alışkanlık edinmesin.”

Hutbeleri incelediğimizde değişik ifade tarzlarına ve farklı yaklaşım yöntemlerine rağmen iki unsur üzerinde yoğunlaştığını görmekteyiz. Bunlar da cennette kavuşma ve ganimetleri elde etmektir. Örneğin Kays b. Hubeyre el-Esedî, hutbesinin sonunda “Önünüzde ya cennet veya ganimet var.” demektedir. ‘Asım ise Müslümanların ve Farslıların durumunu dile getirirken Müslümanların cennet için, düşmanların ise dünya için savaştığını belirtmiştir. Müslümanların ahirete olan arzu ve isteklerinin düşmanın dünyaya olan arzu ve isteklerinden daha fazla olması gerektiğini ifade etmiştir.

‘Asım’ın okuduğu hutbedeki diğer bir husus da, kısmen de olsa savaşan mücahitlerin asabiyet duygularını harekete geçirmek arzusu içerisindedir. Şayet savaştan geri çekilmek gibi bir durum söz konusu olursa gelecekte mahcup ve küçük bir duruma düşeceklerini kendilerine hatırlatmaktadır.

Rebi’ ise yine aynı şekilde “Din ve dünya için savaşınız.” Düşüncesini dile getirerek Kur’an’dan yaptığı iktibaslarla fikirlerini teyit ettirmiştir.

Ancak Riy’in irad etmiş olduğu hutbe ilk bakışta konu ile alakalı olarak yukarıda vermiş olduğumuz diğer üç hutbeye benzerlik göstermese de hatip, yine de cihad hutbelerindeki şehitlik ve ganimet ilkelerini göz önünde bulundurmıştır. Mesela “Sabırda rahmet vardır.” diyerek sabrı tavsiye etmiştir. Rahat kavramını ise şu iki durumdan birisiyle izah etmek mümkündür. Biri ölümle gelen rahatlaktır ki, bunun arkasında cennet ve cennetteki güzel makamlar vardır. Diğeri ise başarı sonucunda gelen rahatlaktır ki, bunun arkasında da ganimet, bolluk ve rahat bir yaşam vardır. Bunların da ötesinde gazilik gibi yüce bir rütbe gelmektedir.

Cümle ve lafızların yapısına gelince, hutbelerde secili lafızların kullanılmadığı bunun aksine düz bir nesirle ifade edildiğini görmekteyiz. Hayali tasvirlerden ziyade hakiki ve gerçek unsurlar yansıtılmaya çalışılmıştır. Cümleler genellikle kısa tutulmuş, uzun cümlelere fazla yer verilmemiştir. Mecaz ve kinaye sanatının kullanımı ise yok denecek kadar azdır.³³

Hz. Ali, Haricilerle olan savaşı nihayete erdirdikten sonra Kûfe’ye gitmiş ve Kûfe halkının Muaviye’ye karşı savaşmaları için gerekli girişim ve teşviklerde bulunmuş; ancak bütün bu girişimlerine rağmen gerekli ilgi ve alakayı göremeyen Hz. Ali, belki de hilafeti süresince en ağır ifadelerinin yer aldığı şu hutbeyi okumuştur:

"عباد الله: ما لكم إذا أمرتكم أن تنفروا (في سبيل الله اناقلتم إلى الأرض ارضيتم بالحياة الدنيا من الآخرة) بدلا، وبالذل والهوان من العز خلفا؟ أو كلما ندبتكم إلى الجهاد دارت أعينكم، كأنكم من الموت في سكرة، وكأن قلوبكم مألوسة فأنتم لا تعقلون، وكأن أبصاركم كُتْمه فأنتم لا تبصرون؛ الله أنتم! ما أنتم إلا أسود الشرى في الدعة، وتعالب رَوَاغَة حين تدعون إلى البأس! ما أنتم لي بثقة

³³ Fî edebi 'l-İslam, s. 353-354.

سَجِسَ اللَّيَالِي، مَا أَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ يُصَالُ بِكُمْ، وَلَا ذِي عِزٍّ يُعَصِّمُ إِلَيْهِ، لِعُمُرِ اللَّهِ لَيْسَ حُشَاشُ الْحَرْبِ أَنْتُمْ، إِنَّكُمْ تَكَادُونَ وَلَا تَكِيدُونَ، وَتَنْتَقِصُ أَطْرَافَكُمْ وَلَا تَتَحَاشُونَ، وَلَا يُنَامُ عَنْكُمْ وَأَنْتُمْ فِي غَفْلَةٍ سَاهُونَ، إِنَّ أَخَا الْحَرْبِ الْبِقْطَانَ ذُو الْعَقْلِ.³⁴

“Ey Allah’ın Kulları! Size savaşa çıkın diye emrettiğim zaman ne diye yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz?³⁵ İzzetin yerine alçaklık ve zilleti mi seçiyorsunuz? Ben, sizi her cihada çağrışımda ölüm korkusundan can çekişir gibi gözünüz başınızda dönüp akıldan mı olacaksınız? Allah için söyleyin! Bu haliniz nedir? Sulh zamanı âdete Fırat nehrinin kıyısında Şerâ mevkiinin aslanları gibisiniz. Savaşa ve ölüme çağırıldığınız zaman ise sağa sola kaçan birer tilkiye dönersiniz. Ben hiçbir zaman size güvenmem. Siz, ne hücumu yarayan bir süvari kıtasısınız, ne de sığınmaya elverişli emniyet kalesisiniz. Allah’a yemin ederim ki siz, yeryüzünün en pis sürüngenlerisiniz. Size karşı hile kurulur, fakat siz kimseye hile düşünmezsiniz. Her gün sizden kopmalar oluyor, siz ise hiç umursamıyorsunuz. Düşmanlarınız hiç uyumazken siz, gaflet uykusuna dalıyorsunuz. Harp adamı ise daima uyanık, kurnaz ve tedbirli olur”.

Hutbe, cümle ve kelime dizilişi itibarıyla bir birbirine son derece uygun ve insicamlı bir yapı arz etmektedir. Hutbede kısa cümlelerin yanında yer yer uzun cümlelere de rastlanılmaktadır. Maksadını daha iyi bir şekilde ifade etmek amacıyla zaman zaman soru cümlelerini kullanmıştır. Hutbede göze çarpan bir diğer husus da hatip, bazı konularda bizzat kendini sorumlu tutmakta, bu şekilde muhatabına saygınlık kazandırmayı hedeflemektedir. Ayrıca hutbe de mecaz, kinaye ve istiare gibi beyan ve bediî sanatlarını oldukça fazla kullanmıştır. Edebî şahsiyeti üzerinde ittifak edilen Hz. Ali, diğer hutbelerinde olduğu gibi bu hutbesinde de ele aldığı konuları düz nesirle izah etme metodunu benimsemiştir. İ‘câz ve itnâb sanatını oldukça mahir bir şekilde kullanmıştır. Gaipten muhataba veya muhataptan gaibe iltifatlar yapmakta zaman zaman da inşa ve ihbar cümlelerini kullanmaktadır.

Yine Muâviye’in ordusunun el-Enbar’â girip yağmalaması neticesinde Hz. Ali’nin kendi taraftarlarını sert bir üslûpla kınadığı ve çok acıklı bir şekilde eleştirdiği cihada teşvik ile ilgili hutbesi de çok anlamlıdır. Hz Ali hutbesine Allah’a hamd ve Hz. Peygamber’e (s.a.v.) salât ve selam getirdikten sonra sözlerine şöyle devam etmektedir:

“أما بعد: فإن للجهاد باب من أبواب الجنة، فمن تركه ألبسه الله ثوب الذل، وأشدَّ حمله البلاء، و أ لزمه الصغار، وسامه الخنف، ومنعه الذِّ صَفَّ.

ألا وإني قد دعوتكم إلى قتال هؤلاء القوم ليلا ونهارا، وسرا وإعلانا، وقلت لكم: اغزؤهم من قبل أن يغزؤكم، فوالله ما غزى قوم قط في عُرِّ دارهم إلا ذلوا، فتواكلتم وتخاذلتم وتقل عليكم قولي، واتخذتموه وراءكم ظهرية حتى شئت عليكم الغارات. هذا أخو غامد، قد بلغت خيله الأنبار، وقتل حسان البكري، وأزال خيلكم عن مسارجها، وقتل منكم رجالا صالحين. ثم انصرفوا وافرغوا الغنم، وما كَلِمَ رجلٌ منهم. فلو أن رجلا مسلما مات من بعد هذا أسفا ما كان عندي فيه ملوما، بل كان عندي جديرا،

³⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî, , *el-İmame ve’s-Siyase, I-II, Daru’l-Edâi, Beyrut 1990, I-II, Daru’l-Edâi, Beyrut, 1990, I, 179; Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Hutabi’l-‘Arab, I, 420.*

³⁵ Tevbe Sûresi: 9/38.

فوا عجباً من جَولاه في باطلهم، وفشلكم عن حقكم! فقبَّحاً لكم وتوجَّحاً حين صرتم غَرَضاً يرمي، يُمَار عليكم ولا تُغَيرون، تَهَيَّؤ ولا تَهَيَّؤُون ويُعَصُّ الله وترضون! فإذا امرتكم بالمسير إليهم في أيام الحر قلتم: هذه حَمَامَةُ القَيْطِطِهَا حَتَّى يَنَسْلَخَ عَدَا الحُرِّ، وإذا امرتكم بالمسير إليهم ضَطْلَيْتِي، قلتم: هذه صَبَّأَةُ القُرِّ، أُمِّهَا حَتَّى يَنَسْلَخَ عَدَا هذا القُرِّ، كلُّ هذا فراراً من الحرِّ والقُرِّ، فإذا كنتم من الحرِّ والقُرِّ تَهَيَّؤُون، فأنتم والله من السيفِ أقرُّ.

يا أشباه الرجال ولا رجال ويا أحلام اطفال وعقول ربك الحجال! أي وَهتُ أَنَّ الله لو أخرجني من بين أظهركم وقبضني إلى رحمة من بينكم وإني لم أركمهم وأعرفكم، والله وردتتم صدري غيظاً، وجرعتموني الموت أنفاساً، وأفسدتم علي رأبي بالعصيان والذلان، حتى لقد قالت قريش: إن ابن أبي طالب رجل شجاع، ولكن لا رأي له في الحرب، لله أبوهم، وهل منهم احد أشد لها مراسا واطول تَجَرُّمِي! فوالله لقد مارسها وانا ابن عشرين، فما أزدنا الآن قد نزيَّفت على السَّابِّين، ولكن لا رأي لمن لا يطاع، ولكن لا رأي لمن لا يطاع، ولكن لا رأي لمن لا يطاع! 36

“Bundan sonra! Şüphe yok ki cihad, cennetin kapılarından biridir. Kim onu terk ederse Allah, ona aşağılanmışlık libasını giydirir, onu belalara duçar eder, sıradan bir hale getirir, ona zilleti tattırır ve insafı ondan meneder.

Biliniz ki ben, sizleri gece, gündüz, gizli, aşikâr, bu kavimle savaşmaya davet ettim ve onlar sizinle savaşmadan siz onlarla savaşın dedim. Allah'a yemin olsun ki, vatanlarının ortasında kendisiyle savaşılıp da aşağılık duruma düşmeyen hiçbir topluluk yoktur. Siz ise gevşeklik yapıp tembel davrandınız, söylediklerim size ağır geldi, sözlerimi kulak ardı ettiniz ve sonunda size saldırdı. Bu Gâmid'in kardeşidir, atlıları Enbâr'a ulaştı ve Hassân el-Bekrî'yi öldürdü, atlarınızı otlaklarından sürüp çıkardı, sizden birçok salih kişiyi öldürdü. Sonradan da hiçbir adamı yaralanmadan ve bol ganimetle çekip gitti. Böyle bir olaydan sonra bir Müslüman üzüntüsünden ölse bana göre kınanmaz, hatta bana göre bu yakışı.

Bu insanların batıl olan bir konuda bu kadar gayret etmelerine, sizin de hak olan bir mevzuda başarısız olmanıza şaşırımdı. Düşman oklarına hedef olduğunuz için yüzleriniz kızarsın, gönlünüz kederle dolsun. Size saldırıyorlar, siz onlara saldırmıyorsunuz. Sizinle savaşıyorlar, sizler onlarla savaşmıyorsunuz. Onlar, Allah'a isyan ediyor, sizler de buna rıza gösteriyorsunuz. Sizlere sıcak (yaz) günlerinde onların üstüne yürümenizi emrettim de siz, “Bu günler çok sıcak günlerdir, hele şu sıcaklar bir gitsin” dediniz. Sizlere, soğuk (kış) günlerinde onların üstüne gitmenizi emrettiğimde siz, “Bu günler çok soğuk günlerdir, hele şu soğuklar bir gitsin” dediniz. Bütün bunlar sizin, sıcaktan ve soğuktan korkmanız nedeniyledir. Şayet siz, sıcaktan ve soğuktan bu kadar korkup kaçırıyorsanız, kılıçtan daha çok kaçarsınız.

Ey Adam Gibi Olmayan Adamlar! Ey Çocuk Akıllılar! Ey Gerdekteki Kadınlar Gibi Düşünceleri Tam Oluşmamışlar! Dilerdim ki Allah, beni sizin aranızdan alsaydı ve rahmetine kavuşursaydı ben, sizi ne görmüş ne de tanımış olsaydım. Beni öfkeden verem ettiniz, ölümü bana yudum yudum içirdiniz. Bana isyan edip gevşek davranarak düşüncemi ifsad ettiniz. Sonunda Kureyşliler “Ebû Talib'in oğlu cesur ve yiğittir, fakat savaştan anlamıyor” dediler. Allah onların

³⁶ el-Muberrred, (Muhammed b. Yezîd) *el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, I-IV, nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Beyrut, 1986, I, 30; İbn 'Abdi Rabbihî, *el-'İkdu'l-Ferîd*, IV, 69-70; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I, 427-430.

babalarının iyiliğini versin, Onların içinde benden daha çetin ve daha çok deneyimli herhangi biri var mı ki! Ben daha yirmi yaşındayken savaşımaya başladım. İşte altmış küsuruma girdim(hala savaşıyorum). Fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki, fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki, fakat kendisine itaat edilmeyen bir kimsenin ne görüşü olsun ki!"

Zaman bakımından bu hutbenin özel bir ehemmiyeti vardır. Şöyle ki, Sadru'l-İslâm Dönemi nihayete ermeden önce kendisinde sözün veciz bir şekilde söylenildiği ya da sanatlı bir şekilde söylenildiği dönem denilmekteydi. Çünkü Hz. Ali'nin dönemi, Sadru'l-İslâm Dönemi'nde hitabetin zirveye ulaştığı ve hitabet sanatının olgunluk devrini yaşadığı Emeviler dönemi için şartların olgunlaştığı bir dönemdir.³⁷

Hutbede çok net bir şekilde görünen birinci özellik şudur: Sanatsal hutbenin gereği olarak giriş, gelişme ve sonuç kısımları bulunmaktadır.

Hutbeye, iki kısımdan oluşan bir giriş ile başlanmıştır. Birincisi, hutbeye Allah Tealaya hamdu sena ve Rasulüne salatu selam getirilerek başlanmıştır. Bu üslûp, Sadru'l-İslâm Dönemi'nin başından itibaren süregelen bir gelenektir. İkincisi ise, hutbenin mevzuu için yapılan giriş kısmı ana mevzu ile sıkı sıkıya bağlıdır. Bu yolun kullanılmasındaki amaç, hutbenin amacına göndermeler yapılarak zihinleri konuya hazırlamaktır. Mesela cihadın hatırlatılması ve ona iştirak etmenin cennetin kapılarının açılmasına vesile olacağına söylenilmesi daha sonra onların sabırsız olmaları halinde kendilerini korkunun pençesine atmalarına sebep olacağına anlatılması vb. konulardan bahsedilmesinin sebebi muhatabın dikkatini çekmek içindir. Ayrıca bu kutsal görevleri yapmaktan kaçınırlarsa Allah'ın gazabına duçar kalacaklarını, aşağılık ve hainlik elbisesini giymiş olacaklarını ifade etmek içindir.

Mukaddime kısmı bu haliyle herhangi bir ek açıklamaya ihtiyaç duyulmadan ve merak uyandırma unsurlarından herhangi birisini eksik bırakmadan ne bıktırarak kadar uzun ne de anlaşılacak derecede kısa olmayan ve hutbenin ana konusu ile giriş kısmı arasında güzel bir bağ kurarak sanatsal bir kimliğe burunmuş bulunmaktadır.

Giriş kısmı ele alındığında hatibin yaptığı uyarılarla halkı, aralarında çıkan ihtilaflarda birbirlerini suçladıklarını, onun görüşlerini ihmal ettiklerini ve düşmanla savaşma çağrısını göz ardı ettiklerini ifşa ederek üslûbu yüksek perdeden tutarak onlara aşağılık hezimetini tattırmaktadır. Hatip, bu şekilde cihad davetini yenilemekte ve halkın dikkatini tekrar üzerine çekmek istemektedir. Daha sonra da hoşnutsuzluğunu açık bir dille ifade etmekte ve düşmanların batıl olan bir dava etrafında ittifak etmelerini, kendi tebaasının ise haklarından feragat etmelerini üzgün bir vaziyette hicvetmektedir. Halk ise cihada iştirak etmemek için adeta çeşitli mazeretler ileri sürmekte, kış aylarında cihada çağrıldıklarında havanın soğukluğunu, yaz aylarında cihada çağrıldıklarında ise sıcaklığı bahane edip cihaddan kaçınma cihetine gitmektedirler. Müslümanların halifesi ise onların bu bahanelerini geçersiz kabul edip çürütmektedir.

³⁷ Selâhuddîn el-Hâdî, *el-Edeb fi 'Asri'n-Nubûvve ve'r-Râşidîn*, (3. Baskı), Kahire, Mektebetu'l-Hâncî 1987, s. 190.

Sanatsal açıdan muhteşem olan bu hutbenin çok önemli bir noktası daha vardır, ona da değinmenin faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız. O da hutbenin sonundadır. Şöyle ki, Hz. Ali (r.a.) ile onun davetine icabet etmek isteyen bir adam arasında cereyan eden diyalogdur. Müminlerin halifesi bu konuşması ile adamı etkilemekte, kendisi ve kardeşi için yapmış olduğu dua ile de serdetmiş olduğu fikirleri daha da ikna edici hale getirmektedir. Hz. Ali hutbesinin nihayetinde adeta konuyu özetlemekte ve adeta dinleyicilerinin dikkatlerini kendi üzerine toplamaktadır. Sadru'l-İslâm Dönemi'nde bu tarz üslûba pek rastlanılmamaktadır.

Bu hutbenin bir başka belirgin özelliği de, kendisinden önceki hutbelerin aksine izahatlarda bulunmak ve biraz da itnab yapmaktır. İtnabın hitabet açısından faydası şudur. Sözü açar ve anlamları kaybolmaya yüz tutmuş bazı kelimelerin manalarının anlaşılmasını zorlamaktadır. İtnapta müteradif kelimeler peş peşe kullanılmaktadır.

Hz. Ali'nin, muhatabını ikna etmede hitabetini dayandırdığı ve onu zenginleştirdiğini gösteren başka bir gösterge de onun hitabet sahasında kat ettiği mesafedir. O, muhataplarına hitap ederken onların dikkatlerini kendi üzerine çekmiş ve onların, adeta mesaj alıcılarını hazır hale getirmelerini sağlamıştır. İkinci bir aşamada ise, tedrici bir metotla delillerini açıklamaktadır.

Hutbe, muhataplarını harekete geçirmede, onların şuurlarını uyandırmada ve onları amaçlarına ulaştırmada birçok azarlayıcı ve alayımı unsurlar içinde barındırmaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse bu hutbe Sadru'l-İslâm Dönemi fenni nesri için önemli bir örnektir. Hutbede, bu dönemin fenni nesrinin kat ettiği merhaleyi görmek mümkündür. Hutbede içerik olarak hem ahlaki, hem dini hem de siyasi konular harikulade bir üslûpla bir arada kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi cihada teşvik hutbeleri de içerik ve şekil yönünden dini hutbelere benzemektedir. Kur'an-ı Kerim ve sünnetten ilham almış, fikrin beyan edilmesinde icaz yolu seçilmiş, duygular samimi bir şekilde ifade edilmiştir.

2. Sadru'l-İslâm Dönemi Hitabetinin Temel Özellikleri

Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet, İslâm dininin gölgesi altında gelişme göstermiştir. Bu dönemin hitabetine etki eden faktörlerin başında, İslâmiyet'in gelmesiyle birlikte Hz. Peygamber'in irad ettiği hutbeler gelmektedir. Bu hutbelerin dilsel açıdan etkileyici olması önemli bir husus olmuştur.

Hz. Aişe, Hz. Peygamber'in sözlerini “*O'nun konuşması, dinleyen herkesin anlayabileceği şekilde anlaşılır ve ölçülü bir şekildeydi.*”³⁸ diye nitelendirmiştir. Hz. peygamberden sonra gelen hatipler, özellikle halifelerin hutbelerinde Hz. Peygamber'in hutbelerini örnek almaları bunun önemli bir göstergesidir. Bu açıdan bakıldığında Cahiliye Dönemi ile bu dönemin hitabeti arasındaki fark çok büyük olmuştur. Bu dönemin hitabetinin en belirgin özelliği daha çok dinî bir boyut kazanmış olmasıdır.³⁹ Ayrıca yapılan savaşlarla birlikte kaçınılmaz bir

³⁸ en-Nevevî, (Ebu Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ İbn-İ Şeref), *Riyazu's-Sâlihîn*, el-Mektebetu'l-Mahmudiyye, Kahire, tsz. 209.

³⁹ Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arab*, nşr. Dâru'l-Maarif, Kâhire 1960, s. 63.

unsur olarak gelişen hutbe, zamanla kendisini siyasi mücadeleler halindeki hasımlar arasında ikna edici bir vasıta olarak hissettirmiştir. Bu dönemin hutbelerinin belirgin özelliklerini kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

Lafızlar Kur'an-ı Kerim'in, Hz. Peygamber'in hadislerinin ve İslâm kültürünün tesiri altında kalmıştır, kolay anlaşılır ve zariftirler. Hutbeler, Cahiliye döneminin garip lafızlarından beridirler, onlara İslami anlamlar yüklenilmiştir. Cahiliye Döneminde kullanılan bazı kelimeler bu dönemde farklı anlamlarda kullanılmışlardır.

Hutbeler yerine göre uzun ya da kısa olmuştur. Bu durum, hutbenin irad edildiği ortama veya duruma göre şekillenmiştir. Örneğin Hz. Peygamber ve dört halife cuma ve bayram namazları gibi mu'tad olarak yapılan hutbeleri genelde kısa tutmuşlardır. Fakat kutsal mekânlarda ve önemli olaylarda okunan hutbeler biraz daha uzun tutulmuştur. Hz. Peygamber'in Veda Haccı'nda irâd ettiği hutbesi bunun güzel bir örneğidir. Hz. Peygamber, Müslümanlara İslâm'ın birçok hükmünü açıkladığı bu hutbesinde özetle dinî, sosyal, ekonomik, inanç ve kadın hakları gibi pek çok dinî ve dünyevî hususları dile getirmiştir. Özetle dinî münasebetlerde, cihada teşvik ve acil durumlarda hutbeler kısa irâd edilmişken siyasi olaylarda amaca en iyi şekilde ulaşmak ve insanları ikna etmek için biraz daha uzatılmıştır.⁴⁰ Yine, Hz. Ömer'in (r.a.) Irak'ı fethettiğinde okuduğu hutbe ve Hz. Ali'in (r.a.) bazı hutbelerinin uzun olduklarını görmekteyiz. Ancak genel eğilim hutbelerin kısa olması yönündedir.⁴¹ Özellikle Cuma hutbelerinin kısa tutulması ile ilgili Hz. Peygamber'in tavsiyeleri bulunmaktadır. Hz. Cabir (r.a.) tarafından rivayet edilen bir hadiste Peygamberimiz konu ile ilgili olarak şöyle bir tavsiyede bulunmaktadır: “*Doğrusu kişinin namazının uzunluğu ve hutbesinin kısalığı onun fikhını (ince anlayış sahibi olduğunu) gösterir. Namazı uzatın, hutbeyi kısa tutun. Şüphesiz öyle anlatımlar var ki büyüleyicidirler.*”⁴² Yezîd b. Ebi Sufyân Şam seferine çıkarken Hz. Ebubekir (r.a.), onu yanına çağırıp şu tavsiyede bulunur: “*Askerlerine hitap ettiğin zaman kısa ve öz yani veciz bir şekilde konuş. Uzun konuşmanın büyük bir kısmı unutulur.*”⁴³ Bu dönemde Müslümanlar arasında meydana gelen ihtilafın çözülmesi için irad edilen hutbelerde, konunun ayrıntılı olarak anlatılıp çözülmesini sağlamak için hatip sözlerini uzun tutmayı tercih etmiştir.

Bu dönemin hitabeti İslami formata göre şekillenmiştir. İslâm öncesi dönemde hutbelerde işlenen nesep ile övünme alışkanlığı büyük oranda bırakılmış, bunun yerine takva, cihat, İslâmî özellikler ve İslâm'ın yayılması için gayret ve çabaların sergilendiği konular yer almıştır. Hutbelerde dünya hayatının faniliğine vurgu yapılarak ancak amel-i sâlih, cihat ve şehit olmakla kişinin değer kazanabileceği görüşü yer almıştır.

⁴⁰ Münzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fi'l-Edebi'l-İslâmiyye*, s. 101.

⁴¹ el-Câhiz, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinani el-Fukaiimi el-Basri, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, I-IV, (7. Baskı), nşr. Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1998, II, 6

⁴² Müsned, *Salât*, 263; Muslim b. Haccâc, el-Kuşeyrî, Sahîhu Muslim, *Mevsuatu's-Sunne el-Kutubi's-Sitte ve Şurûhuha*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, *Salât*, 869.

⁴³ İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, II, 196.

Hatip, hutbesine Allah'a hamd ederek ve Hz. Peygamber'e salât ve selâm getirerek başladığı. Bu dönemde ilk kez Hz. Peygamber, hutbelerine "hamd"⁴⁴ ile başlayıp ardından "emma ba'du" ifadesini kullanmıştır.⁴⁵ Daha sonra halifeler hutbelere hamdeleden sonra "salât'ı" eklemiştir. Bundan sonra hutbeler bu şekilde devam etmiştir. Nitekim gruplar arasında teati edilen ve içlerinde görüşlerin teyidi için bazen darb-ı mesellerin yer aldığı siyasi hutbelerde bile hamdele ile başlamak sünnet kabul edilmiştir.

Allah'a hamd edilmeden başlanılan hutbeye "betrâ" yani içerisinde hayır olmayan, noksan, güdük hutbe adı verilmiştir. Hatip, hutbesine Kur'an'dan ve hadisten iktibaslar yaparak süslerdi. Ayetler ve hadislerden iktibaslar alınmadan yapılan hutbeye de "şevhâ" yani muhtevasında güzel şeylerin olmadığı, çirkin, yakışsız hutbe adı verilmiştir.⁴⁶ Cuma hutbelerinde de Allah'a hamd ve kelime-i şahadet yoksa ona da "cezma" yani kesik, eksik hutbe denilmiştir.⁴⁷

Hatipler, hutbelerini Allah'a hamd ederek ya da bir dua yaparak bitirirlerdi. Hz. Ömer'le birlikte hutbeler, "Ey Allah'ın kulları, Allah'ın nimetlerine şükredin, Allah bizi ve sizi şükreden kullarından eylesin" şeklinde hamd, Allah'a şükür ve duayla bitirme âdeti başlatılmıştır.⁴⁸ İslami dönemde adeta tek formatta yani Allah'a hamd ile hutbeye başlanılırken, hutbeyi bitirmede sadece bir formatın kullanılmadığını görmekteyiz. Hatip hutbesini şu metotlardan birisiyle bitirdiğini görmekteyiz: Allah'ın azametini ve yüceliğini ifade eden Kur'an-ı Kerimden bir ya da birkaç ayet okuyarak, muhataplarına selam vererek, şairlerin şiirlerden birkaç beyit okuyarak veya dua ve istiğfar ederek.⁴⁹

Kur'an-ı Kerim nazil olunca, belagatiyle Arapları şaşırtmış ve kendisine hayran bıraktırmıştır. Bu dönemin nesrine baktığımızda ciddi bir şekilde Kur'an'ın etkisinde kaldığını görmekteyiz, dolayısıyla nesrin bir türü olan hitabeti de bariz bir şekilde etkilemiştir. Bu dönem hutbelerinde Kur'an'ın üslûbu takip edilerek, Kur'an'dan iktibaslar yapılmıştır, bu şekilde hatipler hutbelerini süsleme cihetine gitmişlerdir.⁵⁰ Hatipler, ondan etkilenecek hutbelerinde bazen icaz, bazen de itnab yapmışlardır. el-Câhîz, el-Beyan ve't-Tebyin adlı eserinde hatiplerin, tören ve cuma hutbelerine güzellik katmak maksadıyla Kur'an'dan iktibaslar yaptıklarını, bunu yapmalarındaki amaçlarının; sözlerine güzellik, vakar ve incelik katmak, ayrıca üslûplarının akıcı olmasını sağlamak olduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Bu dönemde hutbelerini Kur'an'dan iktibaslar yaparak süslemek istemeyen hatipler hutbelerini güzel bir şekilde irad etmede başarılı olamamışlardır. el-Câhîz, "Dinde fakih olmayan Araplar hutbelerini süsleyip okumada muvaffak olamadılar."⁵² tespitinde bulunmaktadır.

⁴⁴ İbn Kuteybe, *Uyunu'l-Ahbâr* II, 231.

⁴⁵ Nâyif Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî fî 'Ahdi'n-Nubuvve ve Hilâfeti'r-Râşidin*, nşr. Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1990, s. 43.

⁴⁶ el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* II, 6; Munzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fî'l-edebi'l-İslâmiyye*, s. 100.

⁴⁷ el-Câhîz, *el-Beyan ve't-Tebyin*, II, 6.

⁴⁸ İbn Abdi Rabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, IV, s. 63

⁴⁹ Selehâddîn el Hâdî, *el-Edbu fî Asri Nubuvveti ve Raşidin*, s. 197.

⁵⁰ Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, s. 318.

⁵¹ el-Câhîz-*el-Beyan ve't-Tebyin*, I, 118.

⁵² el-Câhîz-*el-Beyan ve't-Tebyin*, II, 236.

Kur'an ve dolayısıyla İslâm dini Cahiliye Dönemi ruhuna mukabil hitabetin üzerinde çok büyük etki bırakmıştır. Adeta Cahiliye Dönemi'nde manevi hastalığa yakalanan insan ruhu, bu etki ile şifa bulmuştur.

Cahiliye Dönemi hutbelerinin üzerinde sanatın belli bir etkisi olduğu gibi Sadru'l-İslâm Dönemi hutbelerinde de etkisi olmuştur. Hatipler, hutbelerini sanatsal bir bakış açısıyla icra etmek için çaba sarf etmişlerdir. Bu dönemin insanların sanatsal zevkleri üst düzeydeydi. Hz. Peygamber cümlelerini kurarken seçtiği kelimelerde kendisine has bir zevkin olduğunu ve halka yönelip konuşma yaptığı zaman seçtiği lafızlarda da hassas olduğunu görmekteyiz. Mesela şu hadis, O'nun kullandığı lafızlara ne kadar özen gösterdiğine bir işarettir.

*“Sizden birisi nefsim kirlendi demesin, fakat nefsim daraldı desin.”*⁵³ Hz. Peygamber, hadislerde lafızları tercih etme hususunda yol göstermektedir. Onun söylemiş olduğu sözler muktezayı hale uygundur, bir bakıma ritmik özelliği vardır ve ifade ediş tarzında da huşu mevcuttur. el-Câhîz, *“O'nun geniş konulardaki izahatları kapsamlıdır, sınırlı konulardaki izahatları da sınırlıdır...”*⁵⁴ demektedir.

Gerek Hulefa-i Raşidin gerekse diğer hatipler irticalen konuşmazlardı, aksine lafız seçimine önem verdikleri için hutbelerini okumadan önce ön hazırlık yapıp okuyacakları metinleri hazırlarlardı. Nitekim Sakife hadisesinde⁵⁵ Hz. Ömer'in söylediği şu söz o dönemin hatiplerinin önceden hutbelerini hazırladıklarına dair bir örnektir. O, şöyle diyor: *“Gelirken size yapacağım konuşmayı hazırladım.”*⁵⁶

Sadru'l-İslâm Dönemi'ndeki hutbelerin cümleleri kısa, lafızları anlaşılır, ifadeleri açık, üslûbu sağlam ve tekellüften uzaktır.

Cahiliye Asrı hatipleri seciye önem verirken Sadru'l-İslâm Dönemi hatipleri bunun tam tersi olarak seciyi kullanmaktan kaçınmışlardır. Bu dönemin hatiplerinin seciyi kullanmaktan imtina etmelerinin nedeni Hz. Peygamber'in, Cahiliye Dönemi kâhinlerinin seciyi önemsemeleri ve onu hutbelerinde kullanmaları sebebiyle hoş karşılamamasının tesiri olduğu muhakkaktır. Kâhinlerin insanları sapkınlığa sevk etme eğilimlerinden dolayı Hz. Peygamber, Müslümanları onlardan uzak tutmuş ve onların taklit edilmelerini menetmiştir. Aynı tavrı Hz. Peygamberin halifelerinde de görmekteyiz. Bu sebeple özellikle Hz. Peygamber ve dört halife döneminde Peygamber'in huzuruna çıkan heyetlerde secinin kullanılmadığı görülmektedir.⁵⁷

Bu dönemin hatipleri seciye başvurmadan da fikirlerini başarılı bir şekilde anlatabilmişlerdir. Çünkü onlar, yeni gelen bu ilahi dinle ilgili olarak çok zengin bir bilgi ve birikime sahiptiler. Ancak bununla beraber bazı hatiplerin zaman zaman seciyi kullandıkları hatta bu hatiplerin, halifelerin huzurunda yaptıkları konuşmalarda da seciyi kullandıkları ve halifelerin bunu yasaklamadıklarını tespit ettik.⁵⁸

⁵³ Sahîhi Müslim, *Edeb*, 5825.

⁵⁴ el-Câhîz -*el-Beyan ve 't-Tebyin*, II, 17.

⁵⁵ Resûlullah'ın vefatından hemen sonra Ensâr ve Saidoğullarının Sa'd b. Ubâde'yi halife seçmek amacıyla toplandıkları yerin adıdır. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakat*, III, 178.

⁵⁶ İhsan en-Nas, *el-Hitâbetu'l-'Arabîyyetu fî 'Asrihâ'z-Zehebi*, s. 43

⁵⁷ Münzir Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fî'l-Edebi'l-İslâmiyye*, s. 104.

⁵⁸ el-Câhîz, *el-Beyan ve 't-Tebyin*, I, 290.

Bu dönemde hutbe cuma, bayram, hac vb. dini günlerde yerine getirilmesi gereken bir görev olması hasebiyle dini bir hüviyete bürünmüştür.

Bu dönemde yeni bir devletin temellerinin atılıp inşa edilmesi ve çeşitli siyasi grupların ortaya çıkması nedeniyle hitabet dini kimliğinin yanında siyasi bir kimlik de kazanmıştır.

Sadru'l-İslâm Dönemi'nde şiirden istişhad edilmiş, bazı sanatlara ve özendirici ya da korkutucu ifadelerle yer verilmiştir. Yine Kur'an-ı Kerim'in üslûbunun bir etkisi olarak hutbelerde, düşüncelere hitap eden ve muhatabı ikna etmeye yönelik delillere de yer verilmiştir.

Hutbelerde genel olarak konu bütünlüğü vardır. Yine bu dönemin hutbelerinde kısmen de olsa belli bir kompozisyonun yani hutbenin giriş, gelişme ve sonuç kısımlarının olduğu görülmektedir. Hutbelerde, mesellere ve hikmetli sözlere çok fazla yer verilmemiştir.

Sadru'l-İslâm Döneminde, Cahiliye döneminde olduğu gibi hutbede “emma ba'du” ifadesini kullanmak, başa sarık sarmak, vücudun tamamını örten bir elbise giymek, bir asaya dayanmak, vücut dilini kullanmak, eliyle birtakım işaretler yapmak ve hutbeyi ayakta okumak gibi gelenekler sürdürülmüştür.⁵⁹

Bu dönemin hutbelerinde hatip, neyi söylemek istediğini vurgulamak için bazen aynı cümleyi ya da kelimeyi hutbesinin bazı yerlerinde tekrar ettiği görülmektedir. Mesela Hz. Peygamber, Veda haccında irad ettiği veda hutbesinde “*elâ hel belleğtu, Allahumme feşhed! Dikkat ediniz! Tebliğ ettim mi? Şahid ol Ya Rab!*” ibarelerini hutbesinin birçok yerinde tekrarlamaktadır.

Yine bu dönemde hatipler hutbelerinde soru cümlelerini, taaccüp sığasını ve dua cümlelerini kullanmışlardır. Örneğin Hz. Ali (r.a.) gerek soru cümlelerini, gerek taaccüp sığasını ve gerekse dua cümlelerini çokça kullanmıştır.⁶⁰ Hz. Ali'nin hutbelerinde kullandığı lafızlardan bazıları şunlardır:

Fikir bakımından Cahiliye Dönemi hitabeti ile Sadru'l-İslâm Dönemi hitabeti arasında belirgin bir ayırım bulunmaktadır. İslâm dini Arapçılık fikrine yeni bir bakış açısını getirdi, Cahiliye Döneminde bilinenleri değiştirerek ona yeni değerler yükledi. Onlara, bilgiyi talep etmeleri hususunda yeni ufuklar açtırdı. Bu dönemde İslami fetihlerle beraber Araplar başka milletlerle temas etme imkânını buldular. Bu da onların medeniyet ve kültürlerinde gelişmeler meydana getirdi, dünyaya daha farklı bakmaya başladılar ve bilgileri arttı. Bu asırda hitabet, İslami fikirler ve dini malumatlar için adeta bir saha oluşturmuştur. Gerek sosyal ve gerekse siyasi fikirler hitabetle dile getirilmeye başlanmıştır.

Yine bu dönemin hutbelerinde cedelleşmeler ve tartışmalar azdır, daha çok dinin emirlerinin anlatılması cihetine gidilmiştir.

Sadru'l-İslâm Dönemi hutbelerinin genel özellikleri ile alakalı son olarak şu söylenebilir. Bu dönemin hitabeti yeni bir inancın atmosferi içinde gelişme göstermiş, yeni ufuklara yol açmış, insanı yaratılış gayesine yöneltmiş, insanda yeni bir ruhun teceddüt etmesini sağlamış, onu terbiye etmiş, Kur'an'ın belagatinden etkilenmiş ve insanları derin düşünmeye sevk etmiştir.

⁵⁹ Muhammed 'Osman 'Ali, *fî Edebi'l-İslâm*, s. 236; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fî Târîhi'l-Edebi'l-Arabî (el-Edebu'l-Kadîm)*, s. 338; Elmalı, “Hitabet”, *DİA*, XVIII, 160, İstanbul 1998.

⁶⁰ Muhammed 'Abduh, *Nehcu'l-Belâge ve Şerhuhu*, nşr, Muhammed Muhyeddin, *el-Mektebetu't-Ticâriyeti'l-Kubrâ*, Mısır, tsz, II/39.

Sonuç

Arap hitabeti, köklerini Cahiliye Devri'nden alan ve İslamiyet'in zuhur etmesiyle daha da güzelleşen, belâgatle birlikte yüksek derecelere ulaşan edebî bir türdür.

İslâm dininin zuhur etmesiyle Araplarda şiir ikinci planda kaldı ve hitabet bir adım öne geçti. Allah tarafından gönderilen bu yeni dinin insanlara anlatılması gerekiyordu. Bunu da en iyi hatipler yapabiliyordu.

Dolayısıyla Sadru'l-İslâm döneminde Kur'an-ı Kerim'in nazil olmaya başlamasıyla onu insanlara tebliğ edecek ve onları ikna edecek kabiliyetli hatiplere ihtiyaç duyuldu. Bu da bu dönemde iyi hatiplerin yetişmesine vesile oldu. Sadru'l-İslâm dönemi, hitabetin altın çağını yaşadığı dönemdir.

Sadru'l-İslâm döneminde Arap hitabetinde içerik bakımından birçok değişiklik meydana gelmiştir. Tevhid inancına ters düşen ve İslâm dininin temel ilkeleriyle bağdaşmayan konular terk edilerek bunun yerine İslâm'ın prensipleriyle örtüşen konular işlenmeye başlanmıştır.

Tür bakımından Cahiliye Dönemi'nin adetlerini içeren övünme ve yerme hutbeleri ya tamamen kaldırıldı ya da İslami formata büründürüldü, Allah'ın varlığına ve birliğine davet eden yani tevhid inancının pekişmesini sağlayan hutbelere ağırlık verildi. Cahiliye Dönemi'nde var olmayan Cuma ve Bayram hutbeleri yeni bir tür olarak bu dönemde yerini aldı. Yine Cahiliye Asrı'nda, savaşa teşvik ya da intikam almayla alakalı hutbeler terk edilip bunun yerine İslâm akidesinin hâkim olması için yapılan cihada teşvik hutbeleri verilmeye başlandı. Bu tür hutbelerde hatipler, Allah yolunda savaşmanın ne kadar büyük bir fazilet olduğunu, savaşta şehit olunması halinde cennete gidileceğini insanlara anlatarak onların savaşa motive olmalarını sağlıyorlardı.

Edebî bakımdan Sadru'l-İslâm dönemi hutbelerinin de Cahiliye Dönemi hutbeleri gibi yüksek bir seviyede olduklarını hatta edebî bakımdan onlardan daha da ileri bir seviyede olduklarını görmekteyiz.

Bu dönemin hatipleri, halkın ileri gelenleri, âlimleri ve dolayısıyla sözleri dinlenen şahsiyetlerdir.

Hatipler, hutbelerini sunarken önceleri yüksek bir şeyin üzerine çıkıp irad ediyorlardı, ama daha sonraki zamanlarda minberin üstüne çıkıp hutbelerini okumaya başladılar. Hatipler hutbelerini okurlarken Cahiliye Dönemi'nde olmayan bazı yeni adetleri de getirdiler. Hutbelerine Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) salât ve selam getirerek başlıyorlardı. Hutbelerinde Kur'an-ı Kerim'den ve hadislerden iktibaslar yaparlardı. Elbiselerinin temiz ve düzgün olmasına, saçlarının taralı, dişlerinin de temiz olmasına dikkat ederlerdi. Hutbeye çıkarılarken Cahiliye Dönemi'nde olduğu gibi başlarında sarık, ellerinde ise asa ya da yay bulunurdu. Yine cahiliye Dönemi'nden kalma “emma ba‘du” fadesini hutbelerinde kullanmaya devam ettiler.

Hutbelerinde üslûp bakımından kısa cümleler kullanıyorlardı, cümlelerde kullandıkları kelimeler genellikle birinci anlamdaydı. Hatipler, toplumun en fasih konuşanlarıydılar, kullandıkları lehçe ise Kureyş lehçesiydi. Hutbelerinde seciyi kullanmaktan imtina ediyorlardı. Çünkü seci kullanmak Cahiliye Dönemi

adetlerindendi. Dolayısıyla hatipler, hem kendilerini hem de toplumu olabildiğince Cahiliye adetlerinden uzak tutmak istiyorlardı.

Sadru'l-İslâm döneminde çok ünlü hatipler yetişmiştir. Bu hatiplerin en başta geleni şüphesiz Hz. Peygamber (s.a.v.) dir. Ayrıca Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Aişe, Abdullah b. Mes'ud ve Halid b. Velid gibi sahabileri saymak mümkündür.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim,

ARMANER, Neda, *Hitabet ve Dini İrşat Üzerine*, (2. Baskı), Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) Yayınları, Ankara 1964.

BOZKURT, Nebi, "Minber", *DİA*, İstanbul 2005, XXX.

el-CÂHİZ, Ebu Osman Amr bin Bahr el-Kinani el-Fukaimi el-Basri, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, (7. Baskı), nşr. Mektebetu'l-Hancî, Kahire 1998.

DAYF, Şevki, *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabî*, (13. Baskı), nşr. Dâru'l-Maarif, Kâhire 1960.

-----, *Târihu'l-Edabi'l- Arabî*, (*el-Asru'l-İslamî*), Daru'l-Me'arif, Kahire 1976.

DEMİRAYAK, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi-II*, *Sadru'l-İslâm Dönemi*, (1.Baskı), Fenomen Yayınları, Erzurum 2009.

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, I-XXXXIII, İstanbul, 1988-2013

EL-Ğ ÂLÎ (Ebu Ali İsmail b. eKasım), *Kitabu'l-Emâlî*, I-IV, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.

GÂZİ Tuleymât, İrfân el-Aşkar, *en-Nesru fi 'Asri'n-Nubuvve ve'l-Hilâfeti'r-Râşidîn*, Daru'l-Fikr, Beyrut 2007.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (Çev. Salih Tuğ), I-II, İrfan Yayınları, İstanbul 1993.

İBN 'ABD RABBÎH, el-Endelûsî Ahmed b. Muhammed, *el-İkdu'l-Ferîd*, I-IV, nşr. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

İBN EBÎ EL-HADÎD, 'İzzeddin Abdurrahman b. Heybetillah, *Şerhu Nehcu'l-Belağ*, I-XV, nşr. Ebû Muhammed Fadl İbrahim, Daru'l-Cîl, Beyrut 1996.

İBN HİŞÂM el-Ensarî (Ebû Muhammed Abdullah Cemaluddin b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Hişam, *Muğnu'l-Lebib 'an Kutubi'l-E'ârib*, I-II, nşr. ve şerh. Abdullatif Muhammed el-Hatib, et-Turasu'l-Alî, Kuveyt 2000.

-----, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, nşr. Mustafa es-Sakka ve Diğerleri, I-IV, Beyrut 1971.

İBN İSHÂK, *Siretu İbn-i İshâk*; nşr, M. Hamidullah, Konya 1981.

İBN KESİR (Ebu'l Fida İsmail b. Ömer), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, (Trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.

-----, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I-IV, nşr, Mustaf Abdolvâhid, Beyrut 1976.

İBN KUTEYBE, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dineverî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Dâru'l-Kutubi'l Mısriyye, Kahire 1996.

-----, *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Daru'l-Edâi, Beyrut 1990.

İBN MANZÛR, Celaluddin Muhammed b. Mukerremu'l-Ensârî, (1232-1312), *Lisanu'l-Arab*, nşr. Kosta Tomas ve Şurekah, I-XX, Daru'l-Me'arif, Kahire 1890.

İBN REŞİK el-Kayravanî el-Ezdî (Ebû Ali el-Hasan), *el-'Umde fî Mehâsini's-Şi'r ve Âdâbih ve Nakdih*, I-II, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1972.

İBN SA'D, *Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-X, nşr, Ali Muhammed Ömer, Mektebetu'l-Hancı, Kahire, tsz.

İBNÛ HABİB, (Muhammed el-Bağdâdî), *Kitâbü'l-Munemmâk fî Ahbâri Kureyş*, (1. Baskı), 'Alimu'l-Kutubi, Beyrut 1985.

İBNU'L-CEVZÎ, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, *Sîretu'l-'Umer*, Kahire 1931.

İBNU'L-ESİR, ('İzzuddîn Ebu'l-Hasan 'Ali), *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-XIII, nşr. C. J. Tornberg, Leiden, 1853-1867.

İHSAN EN-NAŞ, *el-Hiçabetu fî 'Aşriha ez-Zehebi*, (2. Baskı), Daru'l-Me'arif, Kahire 1963.

el-KALKAŞANDI, (eş-Şeyh Ebu'l-'Abbas), *Şubhu'l-'Aşâ*, I-XIV, Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kahire 1922.

MAHMUD ŞUKRÎ, el-Âlûsî el Bağdâdî, *Bulûğu'l-'Erebi fî Marifeti Ahvâli'l-'Arab*, I-III, (3. Baskı), nşr, Muhammed Behçet el-Eserî, Bağdat, tsz.

el-MES'ÛDÎ, (Ebî Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali), *Murûcu'z-Zehebi ve M'âdinu'l-Cevher*, I-IV, (1.Baskı), el-Mektebetu'l-'Asrî, Beyrut 1973.

el-MEYDANÎ, (Ebû'l-Fadl Ahmed b. Muhammed), *Mecma'u'l-Emsâl*, I-II, nşr. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut, tsz.

el-MUBERRED, (Muhammed b. Yezîd), *el-Kâmil fî'l-Luğa ve'l-Edeb*, I-IV, nşr. MUHAMMED, Ahmed ed-Dâlî, Beyrut 1986.

MUHAMMED, 'Abduh, *Nehcu'l-Belâge ve Şerhuhu*, nşr, Muhammed Muhyeddin, el-Mektebetu't-Ticâriyeti'l-Kubrâ, Mısır, tsz.

MUHAMMED, 'Osman 'Ali, *fî Edebi'l-İslâm*, Beyrut 1986.

MUHAMMED, Ebû Zehrâ, *el-Hitabetu Usûluha-Tarîhuha fî Ezhâri'Usûriha 'İnde'l-'Arab*, nşr, Daru'l-Fikr'l-Arabiyye, Kahire 2012.

MUNZIR, Meâlikî, *Dirâse Nakdiye fî'l-Edebi'l-İslâmî*, Lubnan 2003.

MUSLİM b. Haccâc, el-Kuşeyrî, Sahîhu Muslim, Mevsuatu's-Sunne el-Kutubi's-Sitte ve Şurûhuha, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

NÂYİF, Ma'rûf, *el-Edebu'l-İslâmî fî 'Ahdî'n-Nubuvve ve Hilâfeti'r-Râşidîn*, nşr. Dâru'n-Nefâis, Beyrût 1990.

en-NEVEVÎ, (Ebu Zekerıyyâ Muhyiddîn Yahyâ İbn Şeref), *Riyazu's-Sâlihîn*, el-Mektebetu'l-Mahmûdiyye, Kahire, tsz.

SAFVET, Ahmet Zeki , *Cemheretu Hutabi'l-'Arab*, I-III, (1. Baskı), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Kahire 1933.

SELÂHUDDÎN, el-Hâdî, *el-Edebu fî 'Asri'n-Nubûvve ve'r-Râşidîn*, (3. Baskı), Kahire, Mektebetu'l-Hâncî 1987.

es-SUYÛTÎ, Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tarihu'l-Hulefâ*, nşr. Muhammed Muhyeddîn Abdulhamid, Kahire 1969.

-----, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-Lugâ ve Envâihâ*, I-II, nşr. Muhammed Ahmed Câd Mevlâ, Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, tsz.

TABERÂNÎ, Suleyman bin Ahmed bin Eyyûb eş-Şâmi el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Kebir*, I-XXV, nşr, Hamdi Abdulmecid Selefî, Mektebetu İbn Teymiyye, Musul 1984.

et-TABERÎ (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mulûk*, I-XVI, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1879-1965.

et-TAFTAZANÎ, Sa'du'd-Din Mes'ud b. Ömer, el-Mutavvel, *Şerhu Telhisi Miftâhi'l-'Ulûm*, (2. Baskı), nşr. Abdulhamid Hindavî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2007.

et-TİRMİZÎ (Ebû İsa Muhammed b. İsa), *eş-Şemâ'ilu'n-Nebeviyye ve'l-Hasa'isu'l-Mustavafiyye*, İstanbul, tsz.

-----, Sunenu't-Tirmizî, Mevsuatı's-Sunne el-Kutubu's-Sitte ve Şurûhuha, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

UZUN, Tacettin, *Arap Dili ve Edebiyatında Hulefâ-i Rasidîn'in Hutbe ve Mektupları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1985.

ÜNAL, Ömer, *Sadru'l-İslamda Edebî Çevre* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.

ez-ZEHEBÎ, (Muhammed b. Ahmed b. Osman), *Mizânu'l-İ'tidâl*, I-VIII, nşr. Daru'l-Kutubi'l Arabiyye, Beyrut 1995.

ZEKÎ Mübarek, *en-Nesru'l-Fenni fi'l-Karni'r-Rabi' el-Hicrî*, I-II, nşr. Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût 2006.

ZEMAŞERÎ, (Cârullâh Ebu'l-Kasım Muhammed), *Esâsu'l-Belâga*, (3. Baskı), el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Ammei'l-Kitab, Kahire 1985.